

ԴՐՇԱԿ

Մատենաշար թիւ 2

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՌՈՍՏՈՄԻ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

1921 թ.
ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ
ՀԱԿԱԲՈԼՇԵՎԻԿՅԱՆ
ԱՊՍԱՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

**Խ. ԱԲՈՎՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ
ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ**

ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ ԽԱԶԱՏՈՒՐ ՌՈՍՏՈՄԻ

**1921 Թ. ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ
ՀԱԿԱԲՈԼՇԵՎԻԿՅԱՆ
ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ**

**ԵՐԵՎԱՆ
ԼՈՒՍԱԿՆ
2021**

ՀՏԴ 94(479.25)

ԳՄԴ 63.3(52)

Ս 887

Աշխատանքը հրատարակության է երաշխավորել
Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ պատմության և
հասարակագիտության ֆակուլտետի խորհուրդը

Գիտական խմբագիր՝ պատմական գիտությունների դոկտոր

Ամատունի Վիրաբյան

Գրախոս՝ պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Արարատ Հակոբյան

Ստեփանյան Խ.

Ս 887 1921 թ. Փետրվարյան հակաբոլշևիկյան ապստամբությանը

Հայաստանում / Խ. Ստեփանյան.- Եր.: Լուսակն, 2021.- 172էջ:

Աշխատանքում ներկայացվել և վերլուծության են ենթարկվել 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառները, ընթացքը և հետևանքները: Բազմաշերտ անդրադարձ է կատարվել խնդրի շուրջ գոյություն ունեցող պատմագիտական և հասարակական-քաղաքական մտքի ներկայացուցիչների տեսակետներին: Աշխատանքը նախատեսված է պատմաբանների, հասարակագետների, քաղաքագետների և ընթերցող լայն հանրության համար:

© Ստեփանյան Խ, 2021

ISBN 978-9939-882-94-9

© Լուսակն, 2021

Նվիրվում է Փետրվարյան ապստամբության 100-ամյակին

Սույն հրատարակությունը իրականացվել է
ՀՅԴ Կանադայի Կենտրոնական Կոմիտեի անդամ

Վահե Հակոբյանի

մեկենասությամբ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանի խորհրդայնացումը հայոց նորագույն պատմության շրջադարձային էջերից է: Բոլշևիկների ամբողջական իշխանության գալը ոչ միայն վարչակարգի, հասարակական-քաղաքական կարգի փոփոխություն էր, այլև արտաքին-քաղաքական նոր արևելում և, ցավոք, անկախության կորուստ: Հայաստանում խորհրդային իշխանության վերջնական հաստատումը հեշտությամբ չստացվեց: Հայիեղկոմի 1920 թ. նոյեմբերի 29-ի հռչակագիրը, ինչպես նաև դեկտեմբերի 2-ի Երևանի հայուսական համաձայնագիրը լոկ սկիզբն էին այն գործընթացի, որի ավարտին նոր միայն խորհրդային վարչակարգը հանգիստ շունչ քաշեց: Հայիեղկոմի իշխանության գալուց մի քանի օր անց Հայաստանում սկսվեց բռնությունների մի ամբողջ շարք, որի հետևանքը եղավ 1921 թ. փետրվարյան ապստամբությունը:

1921 թ. փետրվարյան ապստամբությունը տարաբնույթ գնահատականների է արժանացել ինչպես հայ պատմագիտության, այնպես էլ հասարակական-քաղաքական մտքի կողմից: Խնդիրն առավել սուր բնույթ է ստացել Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության և Կոմունիստական կուսակցության միջև առկա գաղափարաքաղաքական անզիջում պայքարի բովում:

Խորհրդահայ պատմաբանները, կոմունիստական գաղափարախոսության պարտադրանքով պայմանավորված, Փետրվարյան ապստամբությունը ներկայացրել են միայն որպես «դաշնակցական ավանտյուրա», «հակաժողովրդակա-նության ծայրահեղ դրսևորում», իսկ նրա ղեկավարները՝ հայ ժողովրդի «թշնամիներ և դավաճաններ»: Սփյուռքում նույն-

պես քիչ չէին խորհրդային պաշտոնական դիրքորոշումը կիսողները: Սակայն Սփյուռքի հասարակական-քաղաքական և պատմագիտական շրջանակները հիմնականում ազատ են եղել իրենց դիրքորոշումն արտահայտելիս ու պետական-կուսակցական գաղափարախոսական ճնշման չեն ենթարկվել: Չնայած պետք է ընդունել, որ Սփյուռքում էլ Հայաստանի խորհրդայնացման գործընթացի գնահատման հարցում հնարավոր չէր ընդհանրապես զերծ մնալ կուսակցական ազդեցությունից:

Օրինակ՝ ժամանակի բուշևիկ գործիչ Արտաշես Կարինյանը գրում է, որ Դաշնակցությունը փետրվարյան դեպքերին անդրադառնալիս իրեն ներկայացնում է «որպես «ազատագրական ուժ», իսկ փետրվարի 18-ը՝ որպես «համաժողովրդական բողոքի» հետևանք»¹: Ա. Կարինյանը դրանք օգտագործում է հեզնական իմաստով և եզրակացնում. «Անցյալի «դեպքերի» առավաղված լուսաբանությունը դառնում է այդպիսով հայ հակահեղափոխության համար իդեոլոգիական քաղաքական պայքարի զենք պրոլետարիատի և պրոլետարական հեղափոխության դեմ»²: Իր հերթին Փետրվարյան ապստամբության ղեկավարներից մեկը՝ Սիմոն Վրացյանը, անդրադառնալով 1923 թ. Վիեննայում գումարված Հ.Յ. Դաշնակցության խորհրդածողովի կողմից ապստամբությանը տրված գնահատականին, գրում է. «... ժողովը միաձայնութեամբ իր բուռն ծափերով Փետրուար

¹ Կարինյան Ա., Դաշնակցությունը յեվ իր զինակիցները, Յերևան, 1932, էջ 94:

² Նույն տեղում:

18ը դասեց հայ ազատամարտի ամենափայլուն էջերի շարքում»³:

Բավականին բազմազան է ուսումնասիրության աղբյուրագիտական բազան՝ ժամանակի մամուլի նյութեր, հասարակական-քաղաքական գործիչների հուշեր, վերապրումներ, հաղորդումներ, ինչպես նաև կուսակցությունների ընդունած համապատասխան հայտարարություններ և բանաձևեր:

Առանձնապես արժեքավոր են ժամանակակիցների վավերագրությունները: Այս տեսակետից նախ պետք է առանձնացնել Հայաստանի Առաջին հանրապետության գործիչների հուշագրություններն ու վկայությունները: Անձամբ լինելով դեպքերի ոչ միայն ժամանակակիցը, այլև անմիջական ականատեսն ու մասնակիցը՝ Սիյուռքում հաստատված այս գործիչներն անսպառ տեղեկություններ են հաղորդում մեզ: Այս տեսակետից արժանահիշատակ են Սիմոն Վրացյանի⁴, Ալեքսանդր Խատիսյանի⁵, Հովհաննես Քաջազնունու⁶, Ռուբեն Տեր-Մինաս-

³ Վրացեան Ա., Կեանքի ուղիներով, Դէպքեր, դէմքեր, ապրումներ, հ. 2, Պէյրուֆ, 1967, էջ 199:

⁴ Վրացեան Ա., էջեր մօտիկ անցեալից, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, փետրուար, էջ 32-43, օգոստոս, էջ 69-78, նոյնի՝ Խարխափումներ: Յ. Քաջազնունու «Հ.Յ.Դ. անելիք չունի այլեւս» գրքի առթիւ, Պոսթըն, 1924, 230 էջ, նոյնի՝ Ինչո՞ւ եւ ինչպե՞ս խորհրդայնացաւ Հայաստան, «Հայրենիք» Պոսթըն, 1940, փետրուար, էջ 73-94, նոյնի՝ Կեանքի ուղիներով. Դէպքեր, դէմքեր, ապրումներ, հ. 2, Պէյրուֆ, 1967, 348 էջ, նոյնի՝ Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 542, նոյնի՝ Յուշեր մօտիկ անցեալից, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, նոյեմբեր, էջ 63-73, դեկտեմբեր, էջ 66-75, 1924, յունուար, էջ 83-90, 1924, մարտ, էջ 111-120, նոյնի՝ Փետրուար 18-ից յետոյ (մեր հետագայ քաղաքականութիւնը), «Վէմ», 1938, 2 տարի, թիւ 1, էջ 1-10:

⁵ Խատիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Աթէնք, 1930, 368 էջ:

յանի⁷, Ավետիս Ահարոնյանի⁸, Կարո Սասունու⁹, Վահան Նավասարդյանի¹⁰, Միքայել Վարանդյանի¹¹, Ռուբեն Դարբինյանի¹², Գարեգին Նժդեհի¹³, Սարգիս Արամյանի¹⁴, Օնիկ Մխի-

⁶ Քաջագնունի Յ., Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլեւս, Վիեննա, 1923, 108 էջ, նույնի՝ Քաջագնունի Յ., Յետ մահու: Պատմուածքներ, յուշեր, յորումաճներ, նամակներ, հրատ. պատրաստեց՝ Ս. Վրացեան, Պէյրուօ, 1968, 256 էջ:

⁷ Տեր-Մինասեան Ռ., Հողվածների ժողովածու (կազմող՝ Խ. Ստեփանյան), Երևան, 2002, 424 էջ:

⁸ Ահարոնեան Ա., Սարդարապատից մինչեւ Սեւր եւ Լոզան, Պոսթըն, 1943, 212 էջ:

⁹ Սասունի Կ., Հայկական ազատամարտի վերջին դրուագը եւ անկախութեան սերունդը, «Դրօշակ», 1926, թիւ 3, էջ 72-75, նույնի՝ Փետրուարեան ապստամբութիւնը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1925, հոկտեմբեր, էջ 86-102, նոյեմբեր, էջ 79-104, դեկտեմբեր, էջ 103-120, 1926, յունուար, էջ 74-96, նույնի՝ Փետրուարեան ապստամբութիւնը, Պէյրուօ, 1970, 263 էջ:

¹⁰ Նաւասարդեան Վ., Հ.Յ.Դաշնակցութեան անելիքը (Մտքեր եւ յուշեր մի գրքոյկի առիթով), Գահիրէ, 1924, 288 էջ, նույնի՝ Ի՞նչ չէր եւ Ի՞նչ չպիտի լինի մեր ուղին, Գահիրէ, 1923, 81 էջ:

¹¹ Վարանդեան Մ., Համայնավարութիւնը եւ համաշխարհային յեղափոխութիւն, Գահիրէ, 1926, 238 էջ:

¹² Դարբինեան Ռ., Երկեր, Կեանքիս գրքէն, Ա հատոր, Պէյրուօ, 1972, 704 էջ, նույնի՝ Հայ քաղաքական մտքի դեգերումները, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, յունուար, էջ 57-64, յուլիս, էջ 121-128, հոկտեմբեր, էջ 137-144, նույնի՝ Մեր պատասխանը Յ. Քաջագնունիի, Պոսթըն, 1923, 166 էջ:

¹³ Նժդեհ Գ., Ազատ Սինիք, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1925, յուլիս, էջ 75-86, նույնի՝ Երկեր: Երկու հատորով, հ. 2, Երևան, 2002, 504 էջ, նույնի՝ Իմ պատասխանը, Հայաստանի ողբերգութիւնը թրքօրոյշեփկ փաստաթղթերի լոյսի տակ, Սոֆիա, 1937, 103 էջ, նույնի՝ Լեռնահայաստանի գոյամարտը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, սեպտեմբեր, էջ 71-78:

¹⁴ Արամեան Ա., Փետրուարեան յեղափոխութիւնը և բոլշեփգմը, «Փետրուար 18», Հրատ. Հ.Յ.Դ. Փրակայի ուսանողական միութեան, Փրակա, 1927, էջ 5-12:

թարյանի¹⁵, Նորայր Բաղայանի¹⁶, Գևորգ Երեցյանի¹⁷ և այլոց վկայությունները:

1921 թ. փետրվարյան ապստամբությունը հայ պատմագիտությունն ամբողջական չի ուսումնասիրել: Ավելին, ինչպես վերևում նշեցինք, հասկանալի պատճառներով խնդրի մեկնաբանումը հիմնականում եղել է միակողմանի՝ կոմունիստական կուսակցական գաղափարախոսական պարտադրանքով պայմանավորված: Այս տեսակետից կարևոր է «թույլ տրված» սխալների սրբագրումը:

Օրինակ՝ Փետրվարյան ապստամբության ղեկավարներից մեկի՝ Կարո Սասունու վկայությամբ 1922 թ. սկզբին Խորհրդային Հայաստանում ստեղծվում է մի հանձնախումբ՝ պատմաբան Աշոտ Հովհաննիսյանի գլխավորությամբ, որը պետք է հավաքեր և հրատարակեր «Փետրուարեան շարժման պատմութիւնը»: «Սակայն, այդ գիրքը լոյս չտեսա: Փետրուարեան ապստամբութիւնը նրանց ոչ միայն ֆիզիքական պարտութեան մատնեց, այլ շատ վճռական հարուած հասցրեց բարոյական գետնի վրայ: Նրանք իրենց ամփոփած պատմութիւնից միայն ամօթ են զգում: Նրանք այդ տեղ պատմութիւն չունին եւ զարմանալի խոհեմութեամբ, հակառակ առաջի տարուայ բացականչութիւնների, գիտցան լռել եւ ծրարուած պահել

¹⁵ Մխիթարեան Օ., Փետրուարեան ապստամբութեան աղբիւրները, «Փետրուար 18», Հրատ. Հ.Յ.Դ. Փրակայի ուսանողական միութեան, Փրակա, 1927, էջ 13-35:

¹⁶ Բաղալեան Ն., Փետրուար 18 հայկական ազատագրական շարժման ամբողջական մարմնացում, «Փետրուար 18», Հրատ. Հ.Յ.Դ. Փրակայի ուսանողական միութեան, Փրակա, 1927, էջ 35-41:

¹⁷ Երեցեան Գ., Փետրուար 18-ի նշանակութիւնը, «Փետրուար 18», Հրատ. Հ.Յ.Դ. Փրակայի ուսանողական միութեան, Փրակա, 1927, էջ 42-44:

տխրահոջակ «ղեկավարներ»-ի հաւաքած գրութիւնները»,- գրում է Կ. Սասունին¹⁸: Պարզ է, որ Խորհրդային Հայաստանում այդ ժամանակ «հրատարակվելիք» գրքում սիյուռքյան տեսակետներ չէին ներառի: Սակայն այդ փաստն ինքնին ակներև է դարձնում դեպքերը փոփոխված ներկայացնելու խորհրդային կողմի հակվածությունը:

Խորհրդահայ բոլշևիկ գործիչներից և պատմաբաններից 1921 թ. փետրվարյան ապստամբությանն անդրադարձել են Արտաշես Կարինյանը¹⁹, Աշոտ Հովհաննիսյանը²⁰, Գրիգոր Չուբարյանը²¹, Լեոն²², Արշավիր Հակոբյանը²³, Սամվել Ալիխանյանը²⁴, Լենդրուշ Խուրշուդյանը²⁵, Յուրա Հովսեփյանը²⁶

¹⁸ Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբութիւնը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1926, յունուար, էջ 96:

¹⁹ Կարինյան Ա., Դաշնակցությունը յեվ իր զինակիցները, Յերևան, 1932, 170 էջ, նույնի՝ Դաշնակցությունը փաստերի դեմ, Թիֆլիս, 1926, 88 էջ, նույնի՝ Հայ ազգայնականների ուղին, Մոսկվա, 1926, 246 էջ:

²⁰ Հովհաննիսյան Ա., Համազգային կրիզիսը, Յերեվան, 1926, 30 էջ:

²¹ Չուբարյան Գ., Դաշնակցության տաճկական ոիրենտացիան յեվ հայրենիքի փրկության կոմիտեն, Յերեվան, 1929, 86 էջ:

²² Լեո, Անցեալից. Յուշեր, թղթեր, դիտումներ, Թիֆլիս, 1925, 482 էջ:

²³ Հակոբյան Ա., Քաղաքացիական կռիվները Հայաստանում 1921թ., Երևան, 1948, 113 էջ, նույնի՝ Հայաստանի բանվորների և գյուղացիների հաղթանակը 1921թ. քաղաքացիական կռիվներում, Երևան, 1960, 92 էջ:

²⁴ Ալիխանյան Ս., Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում (1917-1921թթ.), Երևան, 1966, 413 էջ:

²⁵ Խուրշուդյան Լ., Հայաստանի ոչ պրոլետարական կուսակցությունների գաղափարական-քաղաքական և կազմակերպական կրախը (1920-1921թթ.), Հայաստանում սովետական իշխանության ամրապնդման պատմության մի քանի հարցեր (1920-1922թթ.), (ժողովածու), Երևան, 1987, էջ 185-225:

²⁶ Հովսեփյան Յու., Սովետահայ պատմագրությունը Հայաստանում «ուազմական կոմունիզմի» քաղաքականության կենսագործման մասին, Հայաստանում սովետական իշխանության ամրապնդման պատմության մի քանի

և ուրիշներ: Չնայած պարտադրված միակողմանի մեկնաբանություններին՝ իրենց հարուստ աղբյուրագիտական բազայով առանձնանում են Արամայիս Մնացականյանի²⁷, Գալուստ Գալոյանի²⁸, խորհրդային ժամանակաշրջանի աշխատանքները: Իր ժամանակներին ոչ հատուկ համարձակ մեկնաբանությունների համար կարելի է եզակի համարել Բագրատ Բորյանի²⁹ աշխատությունը:

Հիմնահարցի համապարփակ ուսումնասիրության համար բացառիկ կարևորություն ունեն նաև սփյուռքահայ պատմաբանների աշխատությունները:

Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման և անկախության վերականգնման խնդիրները Դաշնակցություն կուսակցության դիրքերից են քննարկել սփյուռքահայ պատմաբաններ Հրաչ Տասնապետյանը³⁰, Ռուբինա Փիրումյանը³¹: Չնայած տրամաբանական համարվող կուսակցական կողմն-

հարցեր (1920-1922թթ.), (ժողովածու), Երևան, Երևանի համալս. իրատ., 1987, էջ 28-52, նույնի՝ 1921 թ. փետրվարյան խոռվության առաջացման պատճառների նենգափոխումը հայ բուրժուական պատմագիտության մեջ, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1987, թիվ 4, էջ 49-55 :

²⁷ Մնացականյան Ա., Ընդդեմ պատմության դաշնակցական նենգափոխության, Երևան, 1976, 116 էջ:

²⁸ Գալոյան Գ., Անդրկովկասում սոցիալիստական ռևոլյուցիայի և կոմունիստական շինարարության պատմության կեղծարարության դեմ, Երևան, 1961, 408 էջ, նույնի՝ Борьба за Советскую власть в Армении, Москва, 1957, 256 стр:

²⁹ Борьян Б., Армения, международная дипломатия и СССР, ч. II, М-Л, 1929, 434 с.

³⁰ Տասնապետեան Հ., Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը իր կազմութենէն մինչեւ Ժ. Ընդհ. ժողովը (1890-1924), Աթէնք, 1988, 259 էջ:

³¹ Փիրումեան Ռ., Հայաստանը Հ.Յ.Դ.-Բոլշեվիկ յարաբերութիւնների ոլորտում (1917-1921), Երեւան, 1997, 421 էջ:

րոշմանը՝ այս հեղինակների գործերը կարևոր են հիմնախնդրի առավել ամբողջական պատկերացման համար: Դրանք գնահատանիքի են արժանի աղբյուրագիտական բազայի տեսակետից: Այս հեղինակները դրվատանքով են գրում Փետրվարյան ապստամբությունն արժևորող գործիչների մասին:

Իրենց տրամադրության տակ եղած փաստական նյութը վերլուծելու առումով պակաս արժեքավոր չեն նախկին դաշնակցական պատմաբաններ Թորգոմ Վեհապետյանի³², Լևոն Չորմիսյանի³³ աշխատությունները: Չնայած պետք է նշել, որ հատկապես Թ. Վեհապետյանը, ճշմարտացիորեն ներկայացնելով փաստերն ու դեպքերը, հաճախ է կողմնակալ եզրակացություններ և ընդհանրացումներ անում: Ռամկավար հեղինակներից կարելի է առանձնացնել Ավետիս Յափուջյանի³⁴ աշխատությունը:

Հետխորհրդային շրջանում հայաստանյան պատմագիտության մեջ Փետրվարյան ապստամբությունը որոշ չափով ուսումնասիրվել և անկողմնակալ գնահատականների է արժանացել: Անցյալի դեպքերն իրենց արժեքավոր աշխատություններում նորովի են մեկնաբանել բեղմնավոր գրիչ ունեցող պատմաբաններ Գալուստ Գալոյանը³⁵, Հրաչիկ Սիմոնյանը³⁶, Վլադի-

³² Վեհապետյան Թ., Նոր սերունդը՝ քաղաքական նոխագ, Բ հատոր, Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը եւ Փետրուարեան ապստամբութիւնը իրենց յարակից հարցերով, Պէրոյթ, 1985, 207 էջ:

³³ Չորմիսեան Լ., Կուսակցութիւնները եւ հայրենիքը, Փարիզ, 1946, 163 էջ, նոյնի՝ Կուսակցութիւնները, Պէրոյթ, 1965, 308 էջ:

³⁴ Եափուջեան Ա., Ո՛վ կազմակերպեց փետրուարեան արկածախնդրութիւնը եւ ի՞նչ եղավ անոր հետեանքը, Գահիրէ, 1968, 136 էջ:

³⁵ Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերութիւնները 1917-1923 թթ., Երևան, 1999, 540 էջ:

միր Ղազախեցյանը³⁷: Ակադեմիկոս Գալուստ Գալոյանի ուսումնասիրությունն առանձնանում է ոչ միայն արտասահմանյան բազմատեսակ արխիվային նյութերի առատությամբ, այլև մեզ հետաքրքրող խնդրի կապակցությամբ արված գնահատումներով: Ակադեմիկոս Հրաչիկ Սիմոնյանն իր ուրույն գիտական դիպուկ ոճով հանգում է մի շարք եզրակացությունների, որոնց հետ չի կարելի չհամաձայնվել: Պրոֆեսոր Վլադիմիր Ղազախեցյանն իր ծավալուն մենագրության և մի շարք հոդվածների մեջ հետաքրքիր բացահայտումներ ու ընդհանրացումներ է առնում:

Արարատ Հակոբյանի գիտական լուրջ հետաքրքրություններկայացնող ուսումնասիրություններում³⁸ հանդիպում ենք արժեքավոր վերլուծությունների և գնահատականների: Մեզ հետաքրքրող խնդիրների ուսումնասիրվածության առումով կարելի է առանձնացնել նաև Արամ Սիմոնյանի³⁹, Համլետ

³⁶ Սիմոնյան Հ., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1991, 630 էջ:

³⁷ Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920-1940թթ., Երևան, 2006, 564 էջ, նույնի՝ Հայ սպաների աքսորը 1920-1921թթ., «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 2003, թիվ 2, էջ 32-51, նույնի և Գևորգյան Հ., Դաշնակցության կողմից Փետրվարյան ապստամբության ղեկավարման հարցի շուրջ, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 2003, թիվ 1, էջ 46-50:

³⁸ Հակոբյան Ա., ՀՄԽՀ 1921 թ. ներքաղաքական կյանքի պատմության հիմնահարցերը հայ պատմագրության մեջ, Երևան, 2014, 260 էջ, նույնի՝ Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները 1918-1920 թթ., Երևան, 2005, 364 էջ, նույնի՝ Հակոբյան Ա., Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, Երևան, 2010, 339 էջ, նույնի՝ Միակուսակցական վարչակարգի ձևավորումը Խորհրդային Հայաստանում (1920-ական թվականներ), Երևան, 2016, 366 էջ:

³⁹ Սիմոնյան Ա., Զանգեզուրի գոյամարտը 1920-1921 թթ., Երևան, 2000, 698 էջ:

Գևորգյանի⁴⁰, Գևորգ Ստեփանյանի⁴¹ աշխատությունները և Նաթելլա Գրիգորյանի հոդվածները⁴²: Փետրվարյան ապստամբության պատճառների և հետևանքների մեկնաբանման համեստ փորձ է կատարվել նաև մեր կողմից⁴³:

Փետրվարյան ապստամբության վերաբերյալ սույն աշխատության մեջ փորձել ենք հավասարակշռել հակադարձ տեսակետները և հնարավորինս անկողմնակալ ներկայացնել տեղի ունեցածը:

Աշխատանքում առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ են դրվում ՀՅԴ պատմության կենտրոնական արխիվներում հայտնաբերված մի շարք արժեքավոր փաստաթղթեր:

⁴⁰ Գևորգյան Հ., Դրո, Երևան, 1999, 557 էջ:

⁴¹ Ստեփանյան Գ., Համազասպ Սրվանձտյան, Երևան, 2016, 1088 էջ, նույնի՝ 1921թ. փետրվարի 14-18-ի իրադարձությունները Երևանի կենտրոնական բանտում. Նոր մանրամասնություններ Հայիեղկոմի ոճրագործությունների վերաբերյալ, «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, Երևան, 2015, թիվ 3, էջ 161-178:

⁴² Գրիգորյան Ն., 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության գնահատության շուրջ, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. հասարակական գիտություններ», թիվ 139.1, Երևան, 2013, էջ 48-63, նույնի՝ «Հայրենիքի փրկության կոմիտեի» ներքին և արտաքին քաղաքականությունը, «Ակունք», Երևան, 2012, թիվ 3, էջ 21-32, նույնի՝ Փետրվարյան ապստամբության դերն ու նշանակությունը, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. հասարակական գիտություններ», թիվ 130.6, Երևան, 2013, էջ 68-81:

⁴³ Ստեփանյան Խ., 1921թ. Փետրվարյան ապստամբության պատճառները և հետևանքները սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ (մենագրություն), Երևան, 2016, 200 էջ:

ԳԼՈՒԽ 1

1921 Թ. ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

1917թ. հոկտեմբերի 25-ին Վլադիմիր Լենինի գլխավորությամբ բոլշևիկյան (հետագայում՝ կոմունիստական) կուսակցությունը հեղաշրջում կատարեց Ռուսաստանում, տապալեց Ժամանակավոր կառավարությանը և երկրում հաստատեց խորհրդային կարգեր: Երկրում միահեծան իշխելու, մյուս կուսակցություններին ու այլախոհներին հալածելու բոլշևիկների քաղաքականությունը Ռուսաստանում հանգեցրեց քաղաքացիական պատերազմի, որը շարունակվեց մի քանի տարի:

Հոկտեմբերյան հեղաշրջման լուրը բացասաբար ընդունվեց հայության կողմից: Բոլշևիկների որդեգրած պատերազմին անհապաղ, առանց տարածքային գրավումների վերջ տալու և հաշտություն կնքելու քաղաքականությունը ենթադրում էր ռուսական զորքերի հեռացում նաև առաջին աշխարհամարտի տարիներին Օսմանյան Թուրքիայից գրաված արևմտահայկական տարածքներից:

Բոլշևիկների նկատմամբ անվստահությամբ լցված Անդրկովկասի քաղաքական ուժերը ձեռնամուխ եղան երկրամասային նոր իշխանության ստեղծմանը: Ռուսաստանից փաստացիորեն անջատված Անդրկովկասում նոյեմբերի 15-ին ստեղծվեց Անդրկովկասի կոմիսարիատը, որը կազմվեց անդրկովկասյան երեք հիմնական ազգերի՝ հայերի, վրացիների և կովկասյան թուրքերի (1918թ. մայիսից՝ ադրբեջանցիներ) ներկայացուցիչներից: Կոմիսարիատը չհանաչեց բոլշևիկյան

իշխանությունը և անտեսելով Անդրկովկասի համար ստեղծված ծանր ռազմա-քաղաքական իրադրությունը՝ որդեգրեց Ռուսաստանից անջատվելու ուղի:

Կովկասյան հրամանատարության և Թուրքիայի միջև 1917թ. դեկտեմբերի 5-ին Երզնկայում կնքվեց զինադադարը, որով նախատեսվում էր անմիջապես դադարեցնել ռազմական գործողությունները և զորքերի տեղաշարժերը թիկունքից առաջավոր գիծ⁴⁴:

Բուլճիկները հայտարարեցին ազգային հարցերը արդարացի սկզբունքներով լուծելու պատրաստակամության մասին, Ռուսաստանի ժողովուրդների իրավահավասարության և ազատ ինքնորոշման իրավունքի օգտին՝ ընդհուպ մինչև լիակատար անկախություն ձեռք բերելը: 1917թ. դեկտեմբերի 29-ին խորհրդային կառավարությունն ընդունեց «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետը⁴⁵: Դրանով ճանաչում էին արևմտահայերի ազատ ինքնորոշման իրավունքը՝ ընդհուպ մինչև լիակատար անկախություն: Դեկրետը նախատեսում էր ռուսական զորքերի անհապաղ դուրսբերում և հայկական ժողովրդական միլիցիայի ստեղծում, հայ գաղթականների անարգել վերադարձ հայրենիք, ժողովրդական կառավարության կազմակերպում:

1918թ. սկզբներից բավական բարդ և ծանր իրավիճակ ստեղծվեց հայ ժողովրդի համար: Օգտվելով ռուսական բանակի հեռացումից և խախտելով 1917 թ. դեկտեմբերի 5-ի Երզնկայի զինադադարը՝ 1918թ. հունվարի 30-ին թուրքական

⁴⁴ Փիրումեան Ռ., էջ 75:

⁴⁵ Հայոց պատմություն (խմբ. խորհուրդ՝ Վ. Բարխուդարյան), հ. 3, գիրք II, Երևան, 2015, էջ 609:

50.000-ոց բանակը հարձակման անցավ Կովկասյան ճակատում:

1918 թ. փետրվարի 10-ին Թիֆլիսում կազմավորվեց Անդրկովկասյան սեյմը՝ որպես երկրամասի բարձրագույն պետական իշխանական մարմին⁴⁶: Անդրկովկասի Սեյմը չճանաչեց Խորհրդային Ռուսաստանի իշխանությունների ստորագրած Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը և 1918 թվականի մարտին բանակցություններ սկսեց թուրքերի հետ: Օգտվելով ռուսական բանակի նահանջից և Անդրկովկասի անմիաբանությունից թուրքերը շատ արագ գրավեցին Արևմտյան Հայաստանը և անցան Անդրկովկաս: Թուրք-անդրկովկասյան պատերազմը վերջում վերածվեց թուրք-հայկական պատերազմի, որն ավարտվեց Անդրկովկասյան հանրապետությունների անկախության հռչակումով և 1918 թ. հունիսի 4-ի Բաթումի հաշտության պայմանագրով⁴⁷:

Քաղաքացիական պատերազմում ներքին հակառակորդների դեմ հաղթանակն ապահովելուց հետո Խորհրդային Ռուսաստանի իշխանություններն անթաքույց արտահայտվում էին Անդրկովկասին վերատիրելու մասին: Պարզ էր, որ Խորհրդային Ռուսաստանի համար Անդրկովկասին տիրել, նշանակում էր այնտեղ հաստատել խորհրդային կարգեր: 1920թ. ապրիլի 28-ին Ադրբեջանը խորհրդայնացավ: Մեկ ամիս անց 11-րդ կարմիր բանակի գործուն աջակցությամբ Խորհրդային Ադրբեջանը բռնազավթեց Արցախը, որը նույնպես հայտարարվեց խորհրդային: 1920 թ. հուլիսի վերջին

⁴⁶ Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 74:

⁴⁷ Խատիսյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, էջ 90:

Կարմիր բանակը խորհրդայնացրեց նաև Նախիջևանը: Հայաստանի Հանրապետությունը, լարված, պատերազմական հարաբերությունների մեջ լինելով Ադրբեջանի եւ Քեմալական Թուրքիայի հետ, ուժերը կենտրոնացնելով ներքին հակապետական բոլշևիկյան, թուրք-թաթարական խռովությունները ճնշելու վրա, չկարողացավ պատշաճ կերպով դիմակայել բոլշևիկների ներխուժմանը Արցախ և Նախիջևան:

1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմում, ստանալով Խորհրդային Ռուսաստանի աջակցությունը, քեմալականները պարտության մատնեցին հայկական բանակին: Օգտվելով այս իրավիճակից՝ նախապես Բաքվում կազմավորված Հայեղկուճը, 1920 թ. նոյեմբերի 29-ին Հայաստանի հյուսիս-արևելքից մտնելով Իջևան, հանդես եկավ Հայաստանը խորհրդային հռչակելու մասին հայտարարությամբ⁴⁸:

1920 թ. դեկտեմբերի 1-ին Հայաստանի Հանրապետության կառավարության, Խորհրդարանի դաշնակցական ֆրակցիայի և ՀՅԴ Բյուրոյի համատեղ նիստում որոշվեց իշխանությունը բոլշևիկներին փոխանցելու համար լիազորել ՀՀ կառավարության անդամներ Դրաստամատ Կանայանին և Համբարձում Տերտերյանին բանակցություններ վարել Ռուսաստանի Սոցիալիստական Ֆեդերատիվ Խորհրդային Հանրապետության (ՌՍՖՍՀ) լիազոր ներկայացուցիչ Բորիս Լեգրանի

⁴⁸ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 113, ց. 1, գ. 1, թ. 1, 1 շրջ. 2:

հետ⁴⁹: Բանակցություններն էլ վարվեցին Հայաստանի անկախությունը երաշխավորելու սկզբունքով⁵⁰:

1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին մի կողմից Բ. Լեգրանի և մյուս կողմից Հայաստանի Հանրապետության կառավարության ներկայացուցիչներ Դրոյի և Հ. Տերտերյանի միջև ստորագրվեց Երևանի համաձայնագիրը: Այն նախատեսում էր իշխանության խաղաղ անցումը բոլշևիկներին: Սահմանվում էին իշխանության փոխանցման հիմնական սկզբունքները. Հայաստանում մինչև խորհուրդների համագումարի հրավիրումը իշխանությունը ժամանակավորապես տրվում է ռազմահեղափոխական կոմիտեին, որի մեջ մտնում էին 5 կոմունիստներ և 2 ձախ-դաշնակցականներ, Դաշնակցություն և մյուս ոչ բոլշևիկյան սոցիալիստական կուսակցությունների ներկայացուցիչները հավաճանքի չէին ենթարկվելու Կոմունիստական կուսակցության դեմ նախկինում տարած պայքարի համար, Խորհրդային Ռուսաստանը երաշխավորում էր Խորհրդային Հայաստանի անկախությունը⁵¹: Հայաստանի անկախությունը ճանաչելու, թուրքերի հետ հաշտություն կնքելու, քաղաքացիական կռիվ թույլ չտալու, ինչպես նաև նոր կառավարության մեջ ներկայացուցիչ ունենալու վերաբերյալ Դաշնակցության դիրքորոշումն ընդունվել էր նախօրեին՝ դեկտեմբերի 1-ին, տեղի ունե-

⁴⁹ Նույն տեղում, ֆ. 199, ց. 1, գ. 248, թ. 1,2, հմմտ. Վրացեան Ա., նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 279:

⁵⁰ Հովհաննիսյան Ա., Համազգային կրիզիսը, Երևան, 1926, էջ 26:

⁵¹ Խատիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, «Հայրենիք», Բոստոն, 1926թ., հոկտեմբեր, էջ 101, 102:

ցած կուսակցության Բյուրոյի, խորհրդարանական ֆրակցիայի և կառավարության վերոնշյալ համատեղ նիստում⁵²:

1920 դ. թեկտեմբերի 2-ի Երևանի համաձայնագրով Հայաստանում փաստացի իշխանությունը փոխանցվեց բոլշևիկներին: Վերջիններս էլ ակտիվ պայքար ձեռնարկեցին նախկին իշխանության ներկայացուցիչների և համախոհների դեմ:

1920 թ. դեկտեմբերի 3-ին՝ Թիֆլիսի ճանապարհին ձերբակալվեցին ՀՀ նախկին կառավարության մի շարք անդամներ (Համո Օհանջանյան, Ռուբեն Դարբինյան, Կորյուն Ղազարյան, Հովհաննես Քաջազունի և ուրիշներ): Ավելի ուշ ձերբակալվեցին հայկական բանակի մոտ 600 սպաներ, որոնց Բաքվի վրայով արքորեցին Ռուսաստան: Անխնա հալածվում էր հայ մտավորականությունը, կողոպտվում հայ գյուղացիությունը: Ազգայնացվում էին բանկերը, բանկային գործը համարվում էր պետական մենաշնորհ⁵³:

Հայաստանի անկախությունը ոտնահարվում էր գրեթե բոլոր բնագավառներում: Հատուկ դեկրետով պարտադիր շրջանառության մեջ դրվեցին ՌՍՖՍՀ դրամանիշները, իսկ դրանք չընդունողները պատժվելու էին հեղափոխական ժամանակների օրենքներով⁵⁴:

⁵² ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 248, թ. 1, հմմտ. Տէր-Յակոբեան Յ., Հայաստանի վերջին աղէտը: Քէմալական արշաանքը, Կարսի եւ Ալեքսանդրաբոլի անկումները, հայ բանակին քայքայումը, յարձակման եւ քայքայման պատճառները, պաշէվիքեան տիրապետութիւնը: Անտիպ փաստաթուղթեր, դիւանագիտական գրեր եւ բազմաթիւ պատկերներ, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 124:

⁵³ Դեկրետների եւ հրամանների ժողովածու, պր. I (1920թ. նոյեմբերի 29 - 1921թ. փետրարի 18), Էջմիածին, Պետական հրատարակություն, 1921, էջ 9, 10:

⁵⁴ «Կոմունիստ», Երեւան, 1920, 22 դեկտեմբերի:

Հայիեղկոմի դեկտեմբերի 20-ի դեկրետով Խորհրդային Հայաստանի տարածքում վերանում է «Ռուսական կայսրության Հավաք Օրինացը» այն բոլոր փոփոխություններով, որ մտցրել էին ժամանակավոր կառավարությունը, Անդրկովկասյան սեյմը, Հայաստանի խորհուրդը, Խորհրդարանը և կառավարությունը: Փոխարենը Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություն (ՀՍԽՀ)-ի սահմաններում գործող օրենքներ են համարվում ՌՍՖՍՀ օրենքները՝ այն փոփոխություններով ու լրացումներով, որոնք կմտցնեն Հայիեղկոմը և այլ իրավասու իշխանություններ⁵⁵: Հայիեղկոմի ընդունած դեկրետները և հրամանները «նպատակ ունեին ամրացնելու Հայաստանում պրոլետարական դիկտատուրան եւ միաժամանակ՝ լայնացնելու ու խորացնելու համաշխարհային մեծ յեղափոխութիւնը»⁵⁶:

Եթե նորահռչակ Խորհրդային Ռուսաստանում պետական իշխանության մարմինները բանվորների, զինվորների և գյուղացիների ընտրովի խորհուրդներն էին, ապա Հայաստանում այդպիսիք չլինելու պատճառով իշխանության մարմիններ դարձան բոլշևիկյան կուսակցության կողմից ստեղծված ոչ ընտրովի հեղկոմները⁵⁷: 1921 թ. հունվարի 15-ին ստեղծվում է գերագույն հեղափոխական տրիբունալ: Տրիբունալի որոշումները վերջնական էին և ի կատար էին ածվում 48 ժամվա ըն-

⁵⁵ «Կոմունիստ», 1920, 23 դեկտեմբերի:

⁵⁶ Քաջագունի Յ., Յետ մահու..., էջ 62:

⁵⁷ Հակոբյան Ա., Ռուսաստանի ու Հայաստանի խորհրդայնացման գործընթացների և միակուսակցական վարչակարգի հաստատման պատմական մի քանի զուգահեռներ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2014, թիվ 1, էջ 49:

թացքում, բացի մահապատիժ նախատեսող դատավճիռներից, որոնք ենթակա էին Հայիեղկոմի հաստատմանը⁵⁸:

Նոր իշխանությունների վարած անխոհեմ քաղաքականության հետևանքով ժողովրդի համբերության բաժակը լցվեց, և 1921 թ. փետրվարին ապստամբություն սկսվեց նրանց դեմ: Փետրվարի 18-ին ապստամբ ուժերը մտան Երևան: Խորհրդային իշխանության ներկայացուցիչները և բանակը դուրս վռնդվեցին մայրաքաղաքից⁵⁹: Երևանի գրավումից հետո Սիմոն Վրացյանի գլխավորությամբ ստեղծվեց Հայրենիքի փրկության կոմիտե, որը պետք է կառավարեր երկիրը մինչև կառավարության ձևավորումը: Կոմիտեն փետրվարի 18-ին ժողովրդին ուղղած իր առաջին ուղերձում կոչ էր անում պաշտպանել կարգ ու կանոնը, խստիվ կատարել Կոմիտեի բոլոր կարգադրությունները⁶⁰:

1921 թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառները բազմաթիվ էին:

Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատելուց հետո առաջին իսկ դժգոհությունների պատճառը բոլշևիկների կողմից 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Երևանի համաձայնագրի սկզբունքները չհարգելն էր: Այս առումով «Դրօշակ»-ի 1926 թ. փետրվարի խմբագրականում նշվում է. «Համաձայնագրի և ոչ մի կետ չիրագործեց: Երկրի անկախությունը ջնջեց: Սահմանների ընդարձակում չեղաւ: Թուրքերը դուրս չեկան Ալեքսանդ-

⁵⁸ Պետրոսյան Շ., Սովետական պետականության կազմավորումը և զարգացումը Հայաստանում, էջ 55:

⁵⁹ Hovhannisian R., Simon Vratzian and Armenian Nationalism, “The Armenian Review”, 1970, Vol. 23, N 1, pp. 30.

⁶⁰ ՀԱԱ, ֆ. 37, ց. 1, գ. 9, թ. 5, 5 շրջ., հմմտ. «Ազատ Հայաստան», Երեւան, 1921, 19 փետրուարի:

րապօլից: Հանրապետության շրջանի գործիչները ենթարկեցին վայրագ հալածանքի, և բանտերը լեցեցին հազարաւոր մտաւորականներով: Հայկական բանակը լուծեց, և սպայութիւնը, աւելի քան 1500 հոգի, խաբէութեամբ աքսորեց Ռուսաստանի ներսերը: Ծայր տիւն անվերջ բռնագրաւումներ, թալան, հարստահարութիւն ու սպանութիւններ: Դուրեցին անօրինակ տուրքեր, և գիւղերն ուղարկեցին պատժիչ զորամասեր տուրք չտուղ գիւղացիներին պատժելու համար: Ամբողջ երկիրը առնւեց Չէկայի հսկողութեան տակ»⁶¹: Փաստորեն բոլշևիկյան իշխանություններն էական քայլեր չձեռնարկեցին երկրի բարելավման ուղղությամբ: Երևանի համաձայնագրով ստանձնած պարտավորությունները ոչ մի արժեք չունեին հայ բոլշևիկների համար: Վատթարագույնը թերևս այն էր, որ փաստացի վերացել էր Հայաստանի անկախությունը⁶²: Դաշնակցական պարբերականի ներկայացրած փաստարկներից կարելի է եզրակացնել, որ դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագրով մեծ ակնկալիքներ են ունեցել երկրում տիրող կացության վերաբերյալ: Իսկ համաձայնագիրը, որով իշխանությունը հանձնվեց բոլշևիկներին, հույս է ներշնչել դաշնակցականներին, որ Հայաստանը կկարողանա շարունակել ազատ և ժողովրդավար զարգացումը: Մինչդեռ բոլշևիկյան իշխանությունների ձեռնարկած առաջին իսկ քայլերը հիասթափություն են առաջացրել:

Դաշնակցական ղեկավար գործիչների կողմից զսպաժության և խոհեմության կոչեր են հնչում՝ ուղղված բոլշևիկ ղե-

⁶¹ «Դրօշակ», 1926, թիւ 2, էջ 38:

⁶² «Ճակատամարտ», Կ. Պօլիս, 1922, 17 յունուարի:

կավարներին: Հնարավոր դժգոհությունները կանխելու նպատակով փորձ է արվում Հայիեղկոմի ղեկավարներին համոզել հեռու մնալ ծայրահեղ քայլերից: Նախկին վարչապետ Ս. Վրացյանի դիմումները Հայիեղկոմի նախագահ Սարգիս Կասյանին, վտանգավոր հետևանքներից խուսափելու համար, ըստ Ծաղկաձորի շրջանի Հայրենիքի փրկության կոմիտեի նախագահ Արմեն Սևանի⁶³, անօգուտ են անցնում⁶⁴:

Ս. Վրացյանը փորձել է Հայիեղկոմի անդամ Ասքանազ Մռավյանին և Ս. Կասյանին համոզել, որ սանձեն Ռուսաստանից եկած «հեղափոխական» հայ բոլշևիկներին⁶⁵, սակայն համոզվել է, որ վերջիններիս վրա նրանց ազդեցությունը շատ թույլ էր⁶⁶:

1920 թ. դեկտեմբերի 6-ին «հակայեղափոխական շահադէտութեան (սպեկուլյացիայի) և ի պաշտօնէ յանցագործութեան դէմ մաքառելու համար» Հայիեղկոմի ղեկընտրով ստեղծ-

⁶³ Փետրվարյան ապստամբության վերաբերյալ «Վէմ»-ում հրատարակված՝ Արմեն Սևանի հուշ-հոդվածը գրվել է դեպքերից անմիջապես հետո, թարմ տպավորության տակ: 1970 թ. Բուենոս Այրեսում հրատարակվել են Ա. Սևանի՝ խորհրդային բանտերում անցկացրած տարիներին (1945-1955 թթ.) նվիրված հուշերը, որոնք վերահրատարակվել են Երևանում 2008 թ. (տե՛ս Սեան Ա., Բանտարկելալի մը յուշերը: Տառապանքի տարիներ Գ. Նժդեհի հետ, Երևան, 2008, 256 էջ):

⁶⁴ Սեան Ա., Փետրուար 18-ի յեղափոխութիւնը, «Վէմ», 1936, Դ տարի, թիւ 1, էջ 93:

⁶⁵ Նույն հոդվածում Ս. Վրացյանը բարձր է գնահատում այդ օրերին Ռուսաստանից եկած մի շարք հայ պաշտոնյաների մարդկային արժանիքները, նրանց ձգտումը օգտակար լինելու հայրենիքին: Սակայն, հաշվի առնելով հայ աշխատավորությանը, Հայաստանի պայմաններին անձանոթ և նույնիսկ խորթ լինելու հանգամանքը, ինչպես նաև «Մոսկուայի որոշումով» Հայաստան գալը, հայ ժողովուրդը նրանց ընկալում էր որպես նոր «Գալիցիաներ, Տիգլանուգլներ»:

⁶⁶ «Ասպարէզ», ֆրէզնօ, 1921, 27 սեպտեմբերի:

վում է արտակարգ հանձնաժողով (ՉԵԿԱ - ռուսերեն)⁶⁷: Չնայած 1920 թ. դեկտեմբերի 12-ին ստեղծվում է ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդ, վերջինս շարունակում էր գործել Հայիեղկոմի անմիջական ղեկավարությամբ և ցուցումներով⁶⁸:

ՉԵԿԱ-յի քմահաճույքներն այնքան անտանելի էին դարձել, որ ժողովուրդը երանի էր տալիս ցարական ժանդարմներին: Հայիեղկոմը կարող էր իր քայլերն իրականացնել նաև առանց խստագույն միջոցների, որոնք, ըստ էության, առաջին դժգոհությունների հիմնական պատճառները հանդիսացան: Առավել մտահոգիչն այն էր, որ հենց սկզբից Հայիեղկոմի կազմում առավել զուսպ և խոհեմ գործելակերպի կողմնակիցների ազդեցությունն ուժեղ չէր: Փոխարենը ռուսաստանյան հեղափոխական բովով անցած «արմատականները» ամուր դիրքեր ունեին նոր իշխանության մեջ, և, ինչպես ցույց տվեցին հետագա դեպքերը, սեփական իշխանության «հաստատման» համար միջոցների խտրություն չէին դնում:

Չնայած նոր իշխանությունների հիասթափեցնող քայլերին՝ Երևանում մնացած միակ բյուրոյական Ս. Վրացյանը, խորհրդակցելով կուսակցական մի քանի ազդեցիկ ընկերների հետ, կազմում է դաշնակցական շարքերին ուղղված մի շրջաբերական, որի մեջ շեշտվում է խիստ լոյալության և առանց հետին մտքերի բոլշևիկներին օժանդակելու անհրաժեշտությունը⁶⁹:

⁶⁷ «Կոմունիստ», Երևան, 1920, 9 դեկտեմբերի, հմմտ. Դեկրետների եւ հրամանների ժողովածու, պրակ 1, Էջմիածին, 1921, էջ 7, 8:

⁶⁸ ՀԱԱ, ֆ. 114, գ. 1, գ. 17, թ. 3:

⁶⁹ Ստեփանյան Ի.Ս., Ռուբեն Տեր-Մինասյան (Կյանքը և գործը), Երևան, 2008, էջ 116:

1921 թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառներից գլխավորը թերևս բուլժևիկյան իշխանությունների կողմից իրականացվող բռնագրավումներն էին («ռազմական կոմունիզմը»⁷⁰):

Հայիեդկոմի 1920 թ. դեկտեմբերի 8-ի հրամանով պետական, հասարակական հիմնարկությունները և մասնավոր անձիք պարտավոր էին տեղեկացնել իրենց մոտ առկա պարենի, վառելիքի մասին: Հրամանը չկատարողներին սպասում էր Հեղափոխական տրիբունալը⁷¹: Այս հրամանից անմիջապես հետո բուլժևիկյան իշխանությունները գործի անցան: Հայաստանի կոմունիստական (բուլժևիկյան) կուսակցության (ՀԿ(Բ) Կ) Կենտկոմը հանդես եկավ Կարմիր բանակին հաց հասցնելու կոչով: Թեև հայտարարվել էր, որ հացահատիկի

⁷⁰«Ռազմական կոմունիզմի» հիմքում դրված էր պարենմասնատրումը: Գյուղացուն թողնվելու էր նրա պարենի մի մասը (ուտելու և սերմացուի համար), իսկ մնացածը բռնագրավվելու էր՝ պետական կարիքները հոգալու համար: Պետականացվելու էին նաև բոլոր գործարանները, արհեստանոցները, արտադրամիջոցները (տե՛ս Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920-1940 թթ., էջ 21): Գրականության մեջ հաճախ «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը սխալ է մեկնաբանվում. այն դիտվում է որպես միայն պարենմասնատրման քաղաքականություն: Ճիշտ է, պարենմասնատրումն այդ քաղաքականության կենտրոնական հարցն էր, բայց միայն դրանով չէր բնորոշվում այն: «Ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը տնտեսական միջոցառումների մի ամբողջ համակարգ էր, որը վերաբերում էր ոչ միայն գյուղատնտեսությանը, այլև արդյունաբերությանն ու առևտրին: Ելնելով ռազմական կարիքներից՝ արտադրական ձեռնարկությունները, այդ թվում և մանր ու միջին, պետականացվում էին: Հետագայում անդրադառնալով այդ հարցին՝ Վ. Լենինը հատկապես ընդգծեց, որ սխալ թույլ տրվեց, երբ «ռազմական կոմունիզմի» ժամանակ ազգայնացվեցին նաև մանր ձեռնարկությունները (տե՛ս Գեղամյան Գ., Սոցիալ-տնտեսական փոփոխությունները Հայաստանում նեպի տարիներին (1921-1936), Երևան, 1978, էջ 28):

⁷¹ ՀՄԽՀ դեկրետների և հրամանների ժողովածու, պր. 1, էջ 8:

հավաքում կամավոր է, այն պարտադիր էր կուլակների և հարուստների համար: Ընդ որում վերջիններս իրենք էին պարտավոր իրենց միջոցներով հացը տեղափոխել⁷²: Մի կողմից կոչ էր արվում «հիմնավորել» հացահատիկի և մթերքների հավաքման «անհրաժեշտությունը», մյուս կողմից փորձում էին ժխտել բնակչության մեջ տարածված այն լուրերը, «որ իբր խորհրդային իշխանությունը խլում է գյուղացու ամբողջ ունեցվածքը»⁷³:

1920 թ. դեկտեմբերին և 1921 թ. հունվարին Ս. Կասյանի հրամանով բռնագրավվում են գործարանները, եկեղեցու կավածքները, ինչպես, օրինակ՝ Էստապովի պահածոների գործարանը, հանքերը, հանքային ջրերը, լճերը, բոլոր մասնավոր, եկեղեցապատկան հողերը, անտառները⁷⁴:

Խորհրդահայ պատմագրության մեջ առաջ է մղվել այն թեզը, ըստ որի հողի, կավածքների, Շուստովի գինու-կոնյակի արտադրության, Էստապովի պահածոների գործարանի, Ավետիքովի մեխանիկական գործարանի, Աֆրիկյանների շենքերի պետականացումով իրականանում էր հեղափոխության տնտեսական ծրագիրը⁷⁵: Ավելացնենք նաև, որ շատ տեղերում բռնագրավումների պատճառով տեղի էին ունենում «տարերա-

⁷² «Կոմունիստ», 14 դեկտեմբերի:

⁷³ «Կոմունիստ», 9 դեկտեմբերի:

⁷⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1253, ց. 1, գ. 2, թ. 1-2, 4-13, գ. 4, թ. 1-3:

⁷⁵ Մնացականյան Ա., Ընդդեմ պատմության դաշնակցական նենգափոխության, Երևան, 1976, էջ 25:

յին ըմբոստություններ», որոնք ճնշվում էին Երևանից ուղարկված պատժիչ զորամասերի կողմից⁷⁶:

Բոլշևիկյան բռնագրավումների առիթով Հայրենիքի փրկության կոմիտեի պաշտոնաթերթ «Ազատ Հայաստան»-ը մատնանշում է. «Երկու ամսուայ կեանք ունեցան ընդամենը երեկա մեր «հերոսները» և այդ երկու ու կէս ամսուայ ընթացքում Հայաստանի բօլշևիկ կոչւած ասանտիրիստները ցուցադրեցին իրենց բովանդակ շնորհքը, առանց այն էլ տնտեսապէս քայքայւած մեր երկիրն ու հայ աշխատաւորութիւնը աւերի և թալանի վարպետօրէն ենթարկելու գործում»⁷⁷: Ընդ որում բոլշևիկյան թալանն իրականացվում էր առանց որևէ խտրականության: «Կաթերից մի քանի վազօն էլ ուղարկեց Նախիջեւանի թաթարներին, որպէսզի նրանք էլ մասնակից լինեն մեր որբանոցների թալանին», - գրում է «Ազատ Հայաստանը»⁷⁸: Փաստորեն, ըստ Հայրենիքի փրկության կոմիտեի պաշտոնաթերթի, «թալանը բօլշևիզմի գլխաւոր աղբիւրն էր, իսկ կեղծիքը, ահաբեկումն և պատերազմը՝ նրա գոյութեան միակ միջոցները»⁷⁹: Հայրենիքի փրկության կոմիտեն բռնագրավված իրերն իրենց տերերին վերադարձնելու նպատակով ստեղծեց հատուկ ցուցակագրություն:

Հայաստանի կոմունիստները, չունենալով երկրի զարգացման սեփական ծրագիր, Խորհրդային Ռուսաստանի իշխանություններին կրկնում էին վերջիններիս փորձը, որի ամե-

⁷⁶ Ստեփանյան Խ., 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառներն ու հետևանքները Սիմոն Վրացյանի գնահատմամբ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 2015, թիվ 1, էջ 143, 144:

⁷⁷ «Ազատ Հայաստան», 1921, 22 փետրուարի:

⁷⁸ Նույն տեղում, 26 փետրուարի:

⁷⁹ ՀԱԱ, ֆ. 37, ց. 1, գ. 9, թ. 21:

նավառ օրինակը «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության կիրառումն էր:

Զավեշտն այն էր, որ Հայաստանում «ռազմական կոմունիզմը» սկսեցին կիրառել այն ժամանակ, երբ Ռուսաստանում արդեն հրաժարվում էին դրանից⁸⁰: Դաշնակցական ականավոր գործիչ, տեսաբան Միքայել Վարանդյանը գրում է, որ հայ բոլշևիկների կիրառած բռնությունների մարտավարությունը «Կարլ Մարքսը եւ իր հոչակաւոր զինակիցը, Ֆրիդրիխ Էնգելսը, ոչ միայն չեն յանձնարարած, այլեւ վճռապէս մերժած են: Մերժած են մասնաւորապէս Ռուսաստանի նման յետամնաց երկիրների նկատմամբ»⁸¹: Ավելին, չնայած այն հանգամանքին, որ «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը Ռուսաստանում իրեն չէր արդարացրել, Հայաստանի նորընծա բոլշևիկ ղեկավարությունը որոշեց գործադրել այն նաև տեղում: Պարենավորման ժողկոմիսարիատի, տեղական հեղկոմների, բանակի անմիջական մասնակցությամբ սկսվեցին բռնագրավումները գյուղերում, որոնք տեղի էին ունենում կարմիր բանակին օգնելու և այլ պատճառաբանություններով: Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն կոչ էր անում հայ գյուղացիներին սեփական փոխադրամիջոցներով հաց հասցնել կարմիր բանակին⁸²:

Տեղասպանության ծանր հետևանքների, հարյուր հազարավոր գաղթականների առկայության, պատերազմից քայքայ-

⁸⁰ Ղազախեցյան Վ., Չեկայի գործունեության առաջին տարին Հայաստանում, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2011, թիվ 1, էջ 48:

⁸¹ Վարանդեան Մ., Համայնավարութիւնը եւ համաշխարհային յեղափոխութիւն, էջ 63, 64:

⁸² «Կոմունիստ», 1920, 14 դեկտեմբերի:

ված տնտեսության պայմաններում նման քաղաքականության կիրառումը հակասում էր երկրի բնակչության շահերին և ակնկալիքներին: Ընդհակառակը, ժողովուրդը սպասում էր սոցիալական վիճակի բարելավում և բնականաբար ցավով էր ընդունում սեփական գույքի, մթերքի անհատույց բռնազավթումը: Ճիշտ է, ստեղծված խառնակ իրավիճակում հնարավոր չէր ընդհանրապես բացառել նման երևույթները: Սակայն խոսքը ոչ թե հատուկենտ տեղական իշխանավորների զանցանքների, այլ բուլշևիկյան իշխանությունների կողմից իրականացվող կազմակերպված թալանի մասին է: Ինչպես գրում է սփյուռքահայ պատմաբան Լևոն Մարտիրոսյանը, «հայ աշխատատուրը, որ երէկ կը կարծէր թէ ինք երկրի վարող ուժն էր դարձեր, տեսաւ որ կուրօրէն տրուած հրամանի մը համակերպելու պարտականութենէն զատ իր իրաւունքի մասին մտածելու պատեհութիւն չունէր»⁸³:

Չնայած ներքին տարածայնություններին⁸⁴ հայ բուլշևիկները բռնագրավումներն իրականացնում էին ամենակոպիտ

⁸³ Մարտիրոսեան Լ., Դասակարգային կռիւներու գիծը ազգերու պատմութեան մէջ, հ. Ա, Պէյրուֆ, 1963, էջ 221:

⁸⁴ «Ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության հարցում Հայաստանի կոմունիստական իշխանության մեջ տարակարծությունը բավական խորն էր (տե՛ս Stepanyan Kh., The criticism of the policy of "military communism" applied in Soviet Armenia by the social-political thought of Armenian Diaspora (1920-1930s), "European science review", «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH, January-February, Vienna, Austria, 2014, № 9-10, September-October, p. 19.): Հայիեղկոմի նախագահ Սարգիս Կասյանը դեմ է եղել Հայաստանում կիրառել Ռուսաստանում փորձարկված տնտեսական քաղաքականությունը (տե՛ս Կասյան Ս., Ընտիր երկեր, էջ 185: Սարգարյան Կ., Հայաստանում ռազմական կոմունիզմի կիրառման պատմությունից, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1987, թիվ 12, էջ 13):

ծներով: Հաշվի չէին առնում Հայաստանի և հայ ժողովրդի յուրահատկությունները և կարճ ժամանակամիջոցում բռնագրավումների անվան տակ կիրառեցին ավերի ու թալանի գործադրման բազմապիսի մեթոդներ⁸⁵:

Զարմանալին այն է, որ կոմունիստները բռնագրավումների և խուզարկությունների դաժանության մեղքը բարդում էին դաշնակցականների վրա: «Դաշնակների գաղտնի ազնետները խցկուած լինելով մեր երիտասարդ խորհրդային հիմնարկութիւնները, ինքնագլուխ գործունէութեամբ եւ ազգաբնակչութեան հետ կոպիտ վարուեցողութեամբ ի չիք են դարձնում խորհրդային իշխանութիւնը: Վերջին օրերս ինքնագլուխ բռնագրաւումներ եւ խուզարկութիւններ են նկատ-

⁸⁵ Ստեփանյան Խ., Հայաստանում «Ռեզնական կոմունիզմի» քաղաքականության քննադատությունը սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի կողմից (1920-1930-ական թթ.), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2015, թիվ 2, էջ 139: Դրա փոխարեն խորհրդային պատմաբան Արշավիր Հակոբյանը Ս. Կասյանին և Ա. Բեկզադյանին համարում է «օպորտունիստներ»՝ նրանց մեղադրելով «ժողովրդի արյունարբո թշնամիների՝ դաշնակների և մյուս հակառույտուցիոներական պարտիաների նկատմամբ միջոցներ չձեռնարկելու մեջ» (Հակոբյան Ա., Քաղաքացիական կռիվները Հայաստանում 1921 թ., Երևան, 1948, էջ 55): Հետխորհրդային շրջանում բռնագրավումների քաղաքականության առումով հետևյալ ընդհանրացումն է արվում, ըստ որի՝ բոլշևիկների մեծամասնությունը (Գ. Ալիխանյան, Ա. Նուրիջանյան և ուրիշներ) կողմ էր առավել կոշտ և բռնի քայլերին, իսկ փոքրամասնությունը (Ս. Կասյան, Ա. Մոսվյան, Ա. Բեկզադյան) ավելի հանդուրժող էր (Հակոբյան Ա., Փետրվարյան ապստամբությունը հայ պատմագրության մեջ, «Վէմ» համահայկական հանդես, 2011, թիվ 1, էջ 138): Փաստորեն նոր իշխանությունների մեջ կային մարդիկ, ովքեր խելամտորեն դեմ էին զանգվածային բռնագրավումներին՝ դրանք համարելով վտանգավոր և հակաժողովրդական: Ցավոք, նման տեսակետ ունեցող գործիչներին չբավականացրին համապատասխան կամքը և ազդեցությունը կանխելու բնակչության մեջ զանգվածային հուզումներ ծնող որոշումը և դրա կիրառումը:

ում», - գրում է «Կոմունիստ»-ը⁸⁶: Բոլշևիկյան թերթի նման հրապարակումը միայն քարոզչական նպատակ է ունեցել՝ ձգտելով դժգոհությունների իրական մեղքը բարդել նախկին իշխանության ներկայացուցիչների վրա:

Հայրենիքի փրկության կոմիտեի անդամ Հակոբ Տեր-Հակոբյանը (Իրազեկ) գրում է, որ Հայհեղկոմի որդեգրած բռնությունների քաղաքականությունն աննախընթաց դաժանություն ուներ: Բոլշևիկները փորձում էին բռնությամբ վարչաձև փոխել՝ մոռանալով, որ բոլոր հեղափոխություններն ու ապստամբությունները ծնունդ են բռնությունների⁸⁷:

Հայաստանի խորհրդայնացման առաջին իսկ օրվանից սկսված բռնագրավումները շուտով սովորական են դառնում: Ազգաբնակչությանը թալանում էին ամենուր՝ թե՛ քաղաքներում, թե՛ գյուղերում: Ամեն ինչ ավելի էր բարդացնում ավազակաբարո, պատեհապաշտ մարդկանց մասնակցությունը «բռնագրավում» կոչված կառավարական այդ ձեռնարկին, որը վերածվեց համատարած կողոպուտի⁸⁸: Ըստ էության, բոլշևիկների գործադրած «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության «ընձեռած հնարավորությունից» փորձել են օգտվել նաև իշխանության հետ կապ չունեցող որոշ անբարեհույս տարրեր, որոնք ավելի են բարդացրել իրավիճակը:

⁸⁶ «Կոմունիստ», 1921, 12 փետրուարի:

⁸⁷ Իրազեկ, Փետրուար 18, «Յուշամատեն Հ.Յ.Դաշնակցութան (1890-1950) (կազմ.՝ Ս. Վրացեան)», Բոստոն, էջ 307:

⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 308:

Բռնագրավումներն ավելի խստացան, երբ Հայաստան եկավ Համառուսաստանյան ՉԵԿԱ-յի ներկայացուցիչ Գ. Աթարբեկյանը⁸⁹:

Պատահական չէ, որ «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության հանդեպ իրենց դժգոհությունն են հայտնում Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների դեմ բարձրացված ժողովրդական ապստամբության ղեկավարները: Թե՛ Վրացյանը, թե՛ Իրազեկը համոզված էին, որ Փետրվարյան ապստամբության պատճառների մեջ առանցքային էր բոլշևիկների բռնագրավումների քաղաքականությունը՝ իր ամենադաժան դրսևորումներով:

Հատկանշական է, որ բռնագրավումների մեթոդներն աստիճանաբար «կատարելագործվել» են: Ս. Վրացյանը գրում է. «Ամենավարպետ ծրագրուած ու կազմակերպուած գործերից մէկն էլ, անշուշտ, եղաւ «Պարէնի շաբաթը» կամ, ինչպէս Երեւանցիք աւելի ճիշտ բնորոշել էին, «Թալշաբաթը» (թալանի շաբաթը), յունուար ամսի վերջերին»⁹⁰: Ոգևորված «թալշաբաթ»-ի «հաջողություններից»՝ բոլշևիկները ծրագրում էին այլ «շաբաթներ» ևս իրականացնել, օրինակ՝ «սպիտակեղենի շաբաթ»: Վրացյանը հեզնանքով մատնանշում է, որ այս կերպ «Երեւանը թօթափում էր իր վրայից բուրժուական նախապաշարումները եւ ամուր կերպով ոտք կոխում «կօմունիստական շինարարութեան» ճանապարհի վրայ: Առաջաւոր Ասիայի շէմքին, հայ «պրօլետարիատը» կատարում էր իր պատմական ա-

⁸⁹ Վրացեան Ա., Յուշեր մօտիկ անցեալից, «Հայրենիք», 1924, յունուար, էջ 86:

⁹⁰ Վրացեան Ա., Յուշեր մօտիկ անցեալից, «Հայրենիք», 1924, մարտ, էջ 111:

ռաքելութիւնը»⁹¹: Փաստորեն կոմունիստական շինարարությունն ասելով հայ բոլշևիկներն ըստ Ս. Վրացյանի՝ նախ նկատի ունեին ժողովրդի ունեցվածքի թալանն ու կողոպուտը:

Բռնագրավումներն աստիճանաբար ավելի անհեթեթ են դառնում: Հեղկոմները գյուղերում պահանջում էին ոչ միայն ոչխար, կով և հավ, այլև յուղ, պանիր և ձու: Սևանա լճի ավազանի գյուղերում պարտավոր էին ձուկ մատակարարել բոլշևիկներին: Որոշ գյուղերից պահանջում էին որսի կենդանիներ, օրինակ՝ Ջրվեժ գյուղի վրա կաքավի տուրք էր տրվել⁹²: Խուզարկված տներից հաճախ տանում էին ոչ միայն կենդանիներ և պարեն, «այլեւ դրամ, ոսկեղէն ու գոհարեղէն, գորգեր, մետաքսի եւ այլ թանկարժէք կտորներ, շաքար, սապոն, զանազան հագուստ»⁹³:

Նշված խնդրին անդրադառնալիս Ս. Վրացյանը մատնացոյց է անում նաև խորհրդահայ պատմաբան Բագրատ Բորյանի աշխատությունը և եզրակացնում, որ բոլշևիկ պատմաբաններն անգամ քննադատում էին այդ քաղաքականությունը⁹⁴: Բ. Բորյանը խորհրդային այն եզակի պատմաբաններից էր, որ համարձակություն էր ունեցել վեր հանելու հակաբոլշևիկյան ապստամբության իրական պատճառները՝ դրանց մեջ ընդգծելով նաև բռնագրավումների հիմնահարցը: «Առանց կազմակերպված և կարգապահ վարչամեքենայի, առանց քարոզչական նախապատրաստական աշխատանքի և առանց

⁹¹ Նույն տեղում:

⁹² Նույն տեղում:

⁹³ Նույն տեղում, յունուար, էջ 86:

⁹⁴ Վրացեան Ս., Հայաստանը բոլշևիկեան մուրճի եւ թրքական սալի միջեւ, էջ 206:

հաշվի առնելու երկրի յուրահատուկ պայմանները, Հեղկոմը կարգախոս է հրապարակ նետում. բռնագրավել և գրավել քաղաքների մասնավոր անձանց պարենն ու գյուղացիության հացի պաշարը», - այսպես բոլշևիկների քաղաքականության հակաժողովրդական բնույթը մերկացնում է Բ. Բորյանը⁹⁵: Կարծում ենք՝ բոլշևիկ պատմաբանի վերոնշյալ համարձակ գնահատականը շատ բան է ասում Հայաստանում «ռազմական կոմունիզմի» աննպատակահարամար լինելու մասին:

Զավեշտալի էր նաև բոլշևիկյան իշխանությունների այն քաղաքականությունը, ըստ որի՝ բռնագրավված պարենը և ապրանքները դուրս էին բերվում դրանց կարիքը մեծապես ունեցող երկրից: Մինչ ժողովուրդը Ռուսաստանից էր օգնություն սպասում, իրենից վերջին պատառը խլելով՝ ուղարկում էին Ռուսաստան⁹⁶:

Բոլշևիկները ժողովրդի ապրուստի վերջին միջոցները զենքի ուժով խլելով՝ կերակրում էին Հայաստանում գտնվող ռուսական զորքին կամ «նվեր» էին ուղարկում Բաքվի ու Մոսկվայի բանվորությանը⁹⁷: Բռնագրավված իրերի մի մասը միամտորեն ուղարկվում էր Հայաստանից դուրս՝ հավատացնելու Ռուսաստանի և Ադրբեջանի ժողովուրդներին, որ սոցիալիստական երեք հանրապետությունների միջև կանոնավոր ապրանքափոխանակություն է սկսվել: Բացի դրանից, Հայաստանի բոլշևիկ ղեկավարներն ուզում էին Ռուսաստանի

⁹⁵ Борьян Б., Армения, международная дипломатия и СССР, ч. II, с. 126.

⁹⁶ Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութիւնը, էջ 544:

⁹⁷ Սեան Ա., Փետրար 18-ի յեղափոխութիւնը, «Վէմ», 1936, Դ տարի, թիւ 1, էջ 93:

բղջևիկներին ապացուցել, որ իրենք նվիրյալ կոմունիստներ են:

Հայրենիքի փրկության կոմիտեի անդամ Արշակ Հովհաննիսյանն իր հուշ-հոդվածում, խոսելով բռնագրավումների ժամանակ գործադրված կամայականությունների մասին, նշում է, որ դրանք երբեմն ավարտվում էին ընտանեկան պատիվն անարգելով⁹⁸:

Հ. Քաջազունին նույնպես մերկացնում է բղջևիկների բռնագրավումների քաղաքականությունը՝ նշելով, որ այն Փետրվարյան ապստամբության գլխավոր պատճառներից էր: «Ամէն մի դիկտատուրա՝ արդէն իր էութեամբ՝ բռնութիւն է եւ ուրիշ բան չի կարող լինել: Ամէն մի յեղափոխական կառավարութիւն՝ կռուի շրջանում՝ հարկադրւած է դիմելու կտրուկ ու ծայրայեղ միջոցների,- սա եւս մի անխուսափելի անհրաժեշտութիւն է, որ բղխում է դրութեան էութիւնից: Բայց բղջևիկների բռնութիւնը ու Հայաստանում գործադրած միջոցների դաժանութիւնը ունէին մի առանձնայատուկ գիծ, որ ամենից ւելի գրգռիչ ու անհանդուրժելի էին,- այն, որ անիմաստ էին բռնութիւնները, ւելորդ ու աննպատակ... Փետրուարեան ապստամբութիւնը բղջևիկների գործն էր ամբողջովին, բնական հետեւանք նրանց բռնութիւնների ու մանաւանդ անվերջ բռնագրաւումների, որ քանդում էին ժողովրդական տնտեսութեան վերջին մնացորդները, զրկում էին սովահար մարդկանց վերջին կտոր հացից», - գրում է ՀՀ առաջին վարչապետը⁹⁹: Նրա համար այնքան դաժան են եղել բղջևիկյան բռնություն-

⁹⁸ Արշակունի Ա., Փետրուարի ապստամբութիւնը, էջ 43:

⁹⁹ Քաջազունի Յ., Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլեւս, էջ 46:

ները, որ կոչ էր անում միայն իրենց դիակների վրայով թույլ տալ բուլժակներին նորից մտնել Հայաստան¹⁰⁰:

Արժե հիշատակել նաև այն իրողությունը, որ ստեղծվել էր բնակարանների բռնագրավման հատուկ հանձնախումբ՝ նոր ժամանած բուլժակ գործիչների և զինվորականների համար անհրաժեշտ բնակարաններ ունենալու համար: Բ. Լեգրանի պատվիրակության անդամ Աշոտ Հովհաննիսյանը փողոց նետեց նախկին զինվորական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանի ընտանիքին և տիրացավ նրա բնակարանին ու գույքին: Աշոտ Հովհաննիսյանը հետագա օրերին ևս շարունակել է «հոտած բուրժուաներից» կահ-կարասի, սպիտակեղեն, գորգեր և այլ իրեր բռնագրավելու իր գործը¹⁰¹: Նախկին պետական պաշտոնյաների ունեցվածքի հանդեպ կիրառվող նման քայլերը վկայում էին նաև բուլժակների ցանկացած առումով անհանդուրժող կեցվածքի մասին:

Առանձնապես զարհուրելի են եղել Հեղկոմի հայտարարած միօրյա խուզարկության դաժան բռնագրավումները. «Հրատարակուած էր հրաման մը, որուն համաձայն իւրաքանչիւր անձ իրաւունք պիտի ունենար իր մօտ պահելու 1 ամսուան պաշար, այսինքն 1 փութ ալիւր, 2 ֆունտ իւղ եւ այլն: Բայց զարհուրելի բան էր այդ խուզարկութիւնը, որ ամբողջ 24 ժամ տեսց: Խուզարկութիւն չէր այդ, այլ թալան, թալանէն աւելի սոսկալի բան մը: Կամայականօրէն տուներէն առին տարին ինչ որ գտան, մասնաւորաբար իրենց խստութիւնը գործ դնե-

¹⁰⁰ Վրացյան Ա., Խարխափումներ: Յ. Քաջազնունու «Հ.Յ.Դ. անելիք չունի այլեւ» գրքի առթիւ, էջ 20:

¹⁰¹ Խատիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, «Հայրենիք», 1926, հոկտեմբեր, էջ 103:

լով արեւմտահայութեան վրայ»¹⁰²: Ժամանակի մամուլը գրել է մասնավոր գրադարանների բռնագրավումների մասին, ինչը բոլշևիկները «պատճառաբանում» էին նրանով, որ «բուրժուաները» գիրք չեն կարող կարդալ¹⁰³:

Այսպիսով, «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը, որն իրականացվում էին «պետական և հեղափոխական կարիքների համար» տեղի ունեցող բռնագրավումների ժամանակ, մեծապես նպաստեց ժողովրդական ընդվզման հասունացմանը:

Ի դեպ, Հայիեդկոմի կողմից իրականացվող բռնագրավումների քաղաքականությունը քննադատում է նաև Հայիեդկոմի անդամ Ա. Մոսկվյանը Մոսկվայում գտնվող հայ կոմունիստներին իր ուղարկած նամակում¹⁰⁴:

Անշուշտ, Ռուսաստանում քննություն չանցած բռնագրավումների դաժան փորձի վերակիրառումը պատերազմներից տնտեսապես քայքայված Հայաստանում առնվազն անմտություն էր: Բռնագրավումների համար բերված բացատրությունները, եթե այդպիսիք լինում էին, որևէ արդարացում չունեին: «Ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության կիրառումը սո-

¹⁰² Ստեփանյան Խ., 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության անդրադարձը Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ»-ի էջերում, «Պատմություն և հասարակագիտություն» տարեգիրք (գիտական հոդվածների ժողովածու), 2016, թիվ 2, էջ 50, 51:

¹⁰³ «Ճակատամարտ», 1921, 9 մարտի:

¹⁰⁴ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 79., թ. 1 և հակ.- 6 և հակ., հմմտ. Հ.Յ.Ղաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը (Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, պատասխանատու խմբագիր և կազմող՝ Վ. Ղազարխչյան), Երևան, 1999, էջ 19:

ցիալ-տնտեսական ծանր օրեր ապրող Հայաստանում անհետ-
լանք չմնաց:

Փետրվարյան ապստամբության պատճառների մեջ էա-
կան էին անհարկի ձերբակալությունները և գործադրված
բռնությունները, որոնք կիրառվեցին բոլշևիկյան իշխանութ-
յունների կողմից:

Ձերբակալություններն անհրաժեշտ էին համարում «հա-
կայեղափոխութիւնը» արմատախիլ անելու եւ բոլոր վնասա-
կար տարրերը չէզոքացնելու նպատակով»¹⁰⁵: Այս «հիմնավո-
րումը» ևս դժգոհություն առաջ բերեց ժողովրդի մեջ: Մեծա-
նուն ազգային և պետական գործիչ Գարեգին Նժդեհը գրում է,
որ մինչև Հայաստանի խորհրդայնացումը հայ բոլշևիկներն
արդեն վրեժխնդրություն էին ծրագրում դաշնակցականների
հանդեպ, և դեկտեմբերի 2-ի պայմանագիրը ոչինչ չէր նշանա-
կելու իրենց համար¹⁰⁶: Բոլշևիկյան «Կարմիր Ավանգարդ»
թերթը սպառնացել էր «բնաջնջել Դաշնակցական ամբողջ հա-
կայեղափոխութիւնը»¹⁰⁷: Այս հրապարակման կապակցությա-
յամբ Գ. Նժդեհը նշում է. «Ահա այն արնոտ դատավճիռը, որի
հաջող գործադրութեան դեպքում հայ ժողովուրդը պիտի
գլխատուէր, պիտի մեռներ կոկտուրապէս: «Գլխովին» ոչնչաց-
նել Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը, որ ասել է՝ հայ մտաւորականու-
թեան մեծագոյն մասը և նրա մարտական բոլոր տարրերը»¹⁰⁸:
Այսպիսով, Գ. Նժդեհը, անդրադառնալով բոլշևիկների գոր-

¹⁰⁵ «Հայրենիք», Բոստոն, 1931, 19 փետրուարի:

¹⁰⁶ Դաշնակցականներին ձերբակալելու գործընթացը սկսել է նաև Բ.
Լեգրանը (տե՛ս Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-
1923 թթ., Երևան, 1999, էջ 373,374):

¹⁰⁷ «Կարմիր Ավանգարդ», Բաքու, 1920, 30 հոկտեմբերի:

¹⁰⁸ Նժդեհ Գ., Ազատ Սինիք, «Հայրենիք», 1925, յուլիս, էջ 84:

ծադրած սարսափներին, գտնում է, որ դրանք բխում էին ոչ թե ժողովրդի հանդեպ ունեցած անկեղծ մտահոգությունից, այլ վերջիններիս քինախնդրության նենգ դրսևորումներ էին: Հակապետական գործունեության համար կուսակցական մի քանի ընկերների սպանության¹⁰⁹ դիմաց ոչնչացնել մի ամբողջ ժողովրդի մտավորականությանը, Գ. Նժդեհի բնութագրմամբ, հրեշտություն էր: Բացի դրանից, Գ. Նժդեհը գրում է, որ Լեոնահայաստանի հերոսամարտը կարողացավ յուրովի «հոգեբանօրէն հրահրել եւ ռազմագիտօրէն կարելի դարձնել Հայաստանի Փետրուարեան ապստամբութիւնը, ապա փրկութեան կամուրջ հանդիսանալ բոլշեւիզմի գազանից մազապուրծ եղած հայ մտաւորականութեան համար»¹¹⁰: Իհարկե, հայ բոլշևիկների մեջ քիչ չէին խելամիտ գործիչները, որոնց համար անձնական վիրավորանքը կամ նախկին քաղաքական ձախողումները և անհաջողությունները չէին կարող պայմանավորել իրենց հետագա գործունեությունը: Սակայն Գ. Նժդեհի փաստարկը մեզ համոզում է, որ շատ դեպքերում նոր իշխանությունների ներկայացուցիչներն իսկապես նաև վրեժ էին լուծում նախկին «դեպքերի» համար: Կարծում ենք՝ գործելակերպի նման մոտեցումը, որն, ինչ խոսք, արձանագրվել է երկուստեք, բացասաբար է անդրադարձել ընդհանուր իրավիճակի վրա: Նոր իշխանության որոշ ներկայացուցիչների վրեժխնդրությամբ պայմանավորված գործողություններն ավելորդ թերահավատություն են ներարկել իշխանությունը զիջողներին:

¹⁰⁹ Գ. Նժդեհը նկատի ունի 1920 թ. հակապետական գործունեություն ծավալելու մեղադրանքով Հայաստանի Առաջին հանրապետության դատարանների կողմից մահապատժի ենթարկված բոլշևիկներին:

¹¹⁰ Նժդեհ Գ., Հատընտիր, էջ 333:

Խորհրդային իշխանությունները նախապես կազմել էին այն մարդկանց ցուցակը, որոնք պետք է ձերբակալվեին խորհրդային իշխանության հաստատման առաջին իսկ ժամերին¹¹¹: Ձերբակալությունների հարցում հիմնական դերակատարը ՉԵԿԱ-ն էր, որը կազմավորվեց դեկտեմբերի 6-ին¹¹²: ՉԵԿԱ-յի համար ստեղծվեցին բոլոր պայմանները, «յատկացուցեցին Ռոստոմի և Կարճիկեան փողոցի անկիւնում երկու խոշոր շինութիւններ: Չէկայի նախագահութեան համար բռնագրաւուեց Խորհրդարանի փոխ-նախագահ Ա. Սահակեանի բնակարանը»¹¹³: Փաստորեն բոլշևիկներն ի սկզբանե ծրագրել էին իրենց կողմից իրականացվելիք բռնությունների քաղաքականությունը, որը գործադրվելու էր ՉԵԿԱ-յի ձեռամբ:

Աչքի ընկնող ոչ բոլշևիկ գործիչներից առաջինը ձերբակալվում է Հայ Սոցիալ Դեմոկրատական Կուսակցության Կենտկոմի անդամ Բախշի Իշխանյանը¹¹⁴: Ապա բանտարկվում են խմբապետ Համազասպը¹¹⁵, Նոր Բայազետի քաղա-

¹¹¹ Վիրաբյան Ա., Հ. Օհանջանյանի կառավարության անդամների ձերբակալման մասին, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 2009, թիվ 1 (113), էջ 107:

¹¹² Վրացեան Ս., Ինչու եւ ինչպէս խորհրդայնացաւ Հայաստան, «Հայրենիք», 1940, փետրուար, էջ 73:

¹¹³ Վրացեան Ս., Յուշեր մօտիկ անցեալից, «Հայրենիք», 1923, դեկտեմբեր, էջ 69, հմմտ. Ներսիսյան Ա., Ավետիք Սահակյան (Հայր Աբրահամ), Երևան, 2003, էջ 238:

¹¹⁴ “Коммунист”, Эривань, 7 декабря, 1921.

¹¹⁵ Հայիեղկոմի անդամ Ավիլը ժամանակին դաշնակցական էր, մտերիմ է եղել Համազասպի հետ: Վերջինս, «վստահելով իրենց հին մտերմութեան, մի նամակ էր գրել եւ համագործակցութեան պատրաստակամութիւն յայտնել: Ավիլը պատասխանել էր սիրալիր եւ նրան իր մօտ հրաւիրել: Տեսակցութեան ընթացքում նոյնիսկ խոստացել էր պաշտօն տալ, բայց հենց գրասենյակի դռան առջեւ ձերբակալել էր սուրբ նրան» (Փիրումեան Ռ.,

քազուխ Վ. Աֆրիկյանը և ուրիշներ: Սակայն բոլորը կարծում էին, որ դրանք մասնավոր դեպքեր կարող էին լինել:

Առաջին հանրապետության տարիներին Երևանի քաղաքապետ, 1920 թ. դեկտեմբերին բոլշևիկների կողմից ձերբակալված և բանտում հայտնված Արշալույս Աստվածատրյանն իր հուշերում դժգոհություն է հայտնում հատկապես նախկին կառավարության անդամների և պետական մի շարք բարձրաստիճան պաշտոնյաների ձերբակալության կապակցությամբ¹⁶: Բոլորը միանշանակ պնդում են, որ հասարակության վրա առավել ճնշող տպավորություն թողեց Վրաստան անցնե-

Հայաստանը Հ.Յ.Դ.-Բոլշևիկ յարաբերությունների ոլորտում (1917-1921), էջ 315): Մեկ այլ վկայության համաձայն՝ Ավիսն ինքն էր մասնավոր նամակով Համազասպին Նոր Բայազետից կանչել Երևան, իսկ վերջինս էլ հավատալով եկել էր: Չնայած Դրոյի կշտամբանքներին, որ Համազասպը չպետք է գար, վերջինս պնդում էր, որ որևէ հանցանք չի գործել և մտահոգության առիթ չունի, նույնիսկ սկզբնական շրջանում Ավիսի մասին Համազասպը բարեկամաբար է արտահայտվել (Աստուածատրեան Ա., Բախշի Իշխանեանի հետ Երևանի բանտում, «Հայրենիք», 1936, սեպտեմբեր, էջ 135): Ավիսին իր կատարած դաժանությունների համար մի քանի դաշնակցականներ որոշում են 1921 թ. հունվարի սկզբին սպանել, սակայն Ս. Վրացյանը, իրադրությունն առավել չարելու նպատակով, արգելում է նրանց նման քայլի դիմել (Փետրուարեան ապստամբութիւնը (Բաշգետնեցի խմբապետ Մարտիրոսի յուշերը), «Հայրենիք», 1956, յունիս, էջ 66): Ավիսի նենգ և անհավասարակշիռ բնավորության մասին գիտեին նաև Հայաստանի սահմաններից դուրս: Պատահական չէ, որ Կովկասի կոմունիստների առաջնորդ Գրիգորի (Սերգո) Օրջոնիկիձեն Հայիեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանին ուղղված հեռագրում զգուշացնում է. «Խստագույն հրաման արձակեք որպեսզի բացառված լինի անզամ չնչին խուլիգանություն: Խնդրում եմ հաղորդեք Ավիսին ... որ չդիմեք որևէ ռեպրեսիայի, և ընդհանրապես ցուցաբերել ծայրաստիճան զգուշություն» (Աղայան Ծ., Հոկտեմբերը և հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը, Երևան, 1982, էջ 338):

¹⁶ Աստուածատրեան Ա., Փետրուարեան ապստամբութիւնը, «Հայրենիք», 1968, թիւ 2, էջ 39:

լու նպատակով Երևանից հեռացած կուսակցական և պետական ղեկավար գործիչների ձերբակալությունը¹¹⁷: Առավել նվաստացուցիչ էր ձերբակալվածների մի մասին բռնատար մեքենաներով, իսկ մյուսին ոտքով Երևան բերելը¹¹⁸:

Դիլիջանում, սակայն, կարմիր բանակի հատուկ բաժինը որոշել էր Հ. Օհանջանյանին, Ռ. Դարբինյանին, Վ. Նավասարդյանին, Հ. Մելիքյանին, Վ. Բաբայանին, Հ. Տեր-Դավթյանին, Գ. Վարշամյանին ու Կ. Ղազարյանին տեղում գնդակահարել: Սակայն այդ նույն գիշերը Բաքվից Դիլիջան հասած Հայիեղկոմը տեղեկանում է այդ մասին և պահանջում է, որ ձերբակալվածներին հանձնել իրեն՝ «Երեւանի մէջ հրապարակով մեզ դատելու եւ պատժելու համար»¹¹⁹ ինչպէս կը յիշէ Ռուբեն Դարբինյան: Դիլիջանում կիրառված բռնությունների կապակցությամբ Գ. Օրջոնիկիձեն կոչ է անում կարմիր բանակայիններին կոպիտ չվերաբերվել բնակչության հետ¹²⁰: Հայ և ռուս բուլշևիկների վեճի արդյունքում որոշվում է ձերբակալվածներին այնուամենայնիվ տեղափոխել Երևան:

¹¹⁷ Դաշնակցական գործիչների ձերբակալման հրամանն իրականում ավելի շուտ է եղել: Դեկտեմբերի 2-ին հրաման էր ստորագրվել Օհանջանյանի կառավարության անդամների ձերբակալության մասին: Այդ հրամանը, որքան էլ զարմանալի է, արձակել էր Բ. Լեգրանը Երևանի համաձայնագրի ստորագրման օրը՝ դեկտեմբերի 2-ին (տե՛ս Գալոյան Գ., Հայաստանը և մե՞ծ տերությունները 1917-1923 թթ., էջ 374): Վ. Ղազախեցյանի բնորոշմամբ Բ. Լեգրանն ամենակոպիտ կերպով ոտնահարում էր իր իսկ ստորագրած համաձայնագիրը, իրեն տեր-տնօրեն համարում Հայաստանում (Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920-1940 թթ., էջ 39):

¹¹⁸ Վրացեան Ա., Յուշեր մօտիկ անցեալից, «Հայրենիք», 1923, դեկտեմբեր, էջ 69:

¹¹⁹ Դարբինեան Ռ., Երկեր, Ա հատոր, էջ 537:

¹²⁰ Мнацаканян А., Посланцы советской России в Армении, с 61.

Առաջին իսկ օրերից ՉԵԿԱ-ում խոսում էին գնդակահարությունների անհրաժեշտության մասին: Նույնիսկ հնչեցվել են գնդակահարության ենթակա թեկնածուների անուններ՝ Ռուբեն Դարբինյան, Սերգեյ Մելիք-Յուլյան, Համազասպ, Բախշի Իշխանյան և ուրիշներ¹²¹: Դատելով Ս. Վրացյանի գրությունից՝ կարելի է ենթադրել, որ բոլշևիկները ծրագրել էին սպանել ձերբակալվածներին:

Նախկին կառավարության անդամներին ձերբակալելն իսկ արդեն խոսում է բոլշևիկյան իշխանությունների իրական մտադրությունների մասին, հատկապես, որ ձերբակալվածները հեռանում էին Հայաստանից և իշխանության համար որևէ վտանգ չէին ներկայացնում: Ձերբակալությունները, ձերբակալվածների հանդեպ անմարդկային վերաբերմունքը վկայում էին բռնությունների վտանգավոր աստիճանի հասնելու միտումի մասին:

Առանձնակի դժգոհություն առաջ եկավ, երբ արդարադատության ժողովրդական կոմիսարիատը ցրեց գործող դատարանները և ցանկացած դատի վարման իրավունքը հանձնեց հեղափոխական տրիբունալներին¹²²: Իսկ առավել զավեշտալին և արտառոցն այն էր, որ հայ բոլշևիկները 1921 թ. հունվարի 11-ին Խորհրդային Հայաստանի արդարադատության կոմիսար էին նշանակել Սուլեյման Նուրիին¹²³: Վերջինս պաշտոնապես Թուրքիայի կոմունիստական կուսակցության ան-

¹²¹ Վրացեան Ս., Յուշեր մօտիկ անցեալից, «Հայրենիք», 1923, նոյեմբեր, էջ 63-73, դեկտեմբեր, էջ 70:

¹²² «Ճակատամարտ», 19215 մարտի:

¹²³ Խատիսեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 107:

դամ էր¹²⁴ և, ինչպես պարզվեց Փետրվարյան ապստամբության օրերին, գաղտնի տեղեկություններ էր տրամադրել քեմալականներին¹²⁵: 1920 թ. դեկտեմբերի 20-ին ՀՍԽՀ Հեղկոմի որոշմամբ Ս. Նուրին որպես մուսուլման ընդգրկվում է հեղկոմի կազմի մեջ¹²⁶: Ս. Նուրին մեծ մասնակցություն է ունեցել բանտերում տեղի ունեցող սպանդին¹²⁷: Բոլշևիկները բանտարկյալներին սպանելու համար փետրվարի 13-ին հայ և ռուս պահակներին փոխարինեցին թուրքերով, ովքեր բոլշևիկների համար ավելի վստահելի էին բանտարկյալներին կոտորելու գործում¹²⁸: Ի դեպ, նույնը վկայում է նաև երևանյան բանտում հայտնված անգլիացի զինվորական Օլիվեր Բոլդուինը¹²⁹:

Ս. Նուրիին ժողովրդական կոմիսար նշանակելը, մինչ այդ նաև Հեղկոմի կազմի մեջ մտցնելը բոլշևիկյան իշխանությունների առաջին օրերի մեծագույն սխալներից էր: Որքան էլ իրենց այդ քայլով նրանք փորձեին Ռուսաստանի բոլշևիկ ղեկավարներին ցույց տալ, թե Հայաստանում իշխանության մեջ ընդգրկված են նաև մահմեդականների ներկայացուցիչները,

¹²⁴ Հեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, 1920 թ. նոյեմբեր – 1922 թ. հունվար), էջ 369:

¹²⁵ Աշխատունի Զ., Դրուագներ մեր ազատութեան պայքարից, «Հայրենիք», 1925, յուլիս, էջ 131:

¹²⁶ ՀԱԱ, ֆ. 116, գ. 2, թ. 31, հմմտ. Հեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, 1920 թ. նոյեմբեր – 1922 թ. Հունվար), էջ 45:

¹²⁷ Ստեփանյան Գ., 1921 թ. փետրվարի 14-18-ի իրադարձությունները Երևանի կենտրոնական բանտում. Նոր մանրամասնություններ Հայհեղկոմի ոճրագործությունների վերաբերյալ, «Վէմ» համահայկական հանդես, Երևան, 2015, թիվ 3, էջ 164:

¹²⁸ Դարբինյան Ռ., Երկեր, Ա հատոր, էջ 563:

¹²⁹ Baldwin O., Six Prisons and Two Revolutions: Adventures in Trans-Caucasia and Anatolia, 1920-1921, London, 1924, p. 102.

նրանք պետք է հաշվի առնեին երկու կարևոր հանգամանք: Հայ ժողովուրդը բազմաթիվ զրկանքներ էր կրել թուրքերից, և անկախ այն հանգամանքից, թե ինչ կուսակցության էր պատկանում Ս. Նուրին, նրա նշանակումն ազգային պատկանելության պատճառով սվիններով պետք է ընդունվեր հասարակ ժողովրդի կողմից: Բացի այդ պետք էր ըմբռնել այն պարզ ճշմարտությունը, որ, անկախ կուսակցական պատկանելությունից, թուրք պաշտոնյան հակված էր չարագործություններ կատարել հայ քաղաքացիների հանդեպ: Հենց այս վերջին հանգամանքի գիտակցումով են շատ դեպքերում իշխանություններին ընդդիմացողներին պատժելը վստահել Ս. Նուրիին:

Բոլշևիկների կողմից «հակահեղափոխականների» զանգվածային ձերբակալությունները սկսվեցին 1921 թ. հունվարին: Հունվարյան բռնությունները պայմանավորված էին նաև իշխանությունների՝ հակախորհրդային ելույթների նախապատրաստության մասին ունեցած կասկածներով¹³⁰: Կ. Սասունու վկայությամբ ձերբակալվածների թիվը հասավ 1900-ի¹³¹: «Հակայեղափոխական» անվան տակ շուրջ 2000 մարդու ձերբակալության մասին է գրում Աշոտ Թաթուլը¹³²: Ընդ որում

¹³⁰ Խաչատրյան Կ., Հայ-ռուսական հարաբերությունները 1920-1922թթ., էջ 65:

¹³¹ Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբութիւնը, «Հայրենիք», 1925, հոկտեմբեր, էջ 101:

¹³² Պետք չէ շփոթել հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ Աշոտ Թաթուլի (Արամ Արամյանի) հետ, ով 1899 թ. կախաղան բարձրացվեց թուրքական իշխանությունների կողմից: Սույն Աշոտ Թաթուլը համեստ մտավորական գործիչ էր, որ հայրենիքից տարագրվել էր Փետրվարյան ապստամբությունից հետո:

բանտարկվում էին «անմեղները առանց դասակարգի, տարիքի եւ սեռի խտրութեան»¹³³:

1921 թ. հունվարին ՌԿ(բ)Կ կենտրոնի կովկասյան բյուրոյի որոշմամբ Հայաստան է ժամանում Կովկասյան ռազմաճակատում Խորհրդային Ռուսաստանի արտակարգ հանձնաժողովի լիազոր Գևորգ Աթարբեկյանը¹³⁴: Վերջինս մինչև Հայաստան գալը բոլշևիկյան տեռոր էր գործադրել Հյուսիսային Կովկասում և դաժան «հեղափոխական-հարվածայինի» անուն էր վաստակել¹³⁵: Նա իր ռուսաստանյան «հեղափոխականի փորձը» ամեն կերպ ձգտում էր կիրառել Հայաստանում: Ռուսաստանից ընդօրինակումը հասել էր այն աստիճանի, որ արտակարգ հանձնաժողովը որոշումներ էր ընդունում համակենտրոնացման ճամբարներում մարդկանց դատապարտելու մասին այն դեպքում, երբ այդպիսիք Հայաստանում չկային, բայց կային Ռուսաստանում¹³⁶:

1915 թ. Վանի ինքնապաշտպանության ղեկավարներից մեկը՝ 1921 թ. հունվար-փետրվարին բանտում հայտնված Հայկակ Կոսոյանը այսպես է արտահայտվում Գ. Աթարբեկյանի կիրառած բռնությունների մասին. «Գէորգ Աթարբեկովը եկել է Երեւան... Նա վերակազմելու է Չեկան և լծելու է նրան աւելի արմատական ձեռով բոլոր հակայեղափոխականներին, բոլշե-

¹³³ «Յառաջ», Փարիզ, 1929, 21 փետրուարի:

¹³⁴ Հայ ժողովրդի պատմություն, Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայի հրատարակչություն, հ. VII, Երևան, 1967, էջ 139:

¹³⁵ Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս Ефимов Н., Атарбеков - один из зачинщиков красного террора, «Вопросы истории», Москва, 2000, N 6, стр. 130-136:

¹³⁶ Ղազախեցյան Վ., Չեկայի գործունեության առաջին տարին Հայաստանում, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2011, թիվ 1, էջ 50:

փկեան իրաւակարգին թշնամի եղողներին մաքրագործելու, կամ՝ ինչպէս ընդունուած էր չեկայական բացատրութեամբ՝ րասխող անելու: Այս բոլորի համար նպատակահարմար էր քաղաքացիական կռուի ճամբով ընթանալ, հետեւելով Ռուսաստանի մէջ կատարուածին»¹³⁷: Բանտում հայտնված գործչի տպավորությունը թեև ոչ առարկայական (օբյեկտիվ) կարող է ընկալվել, սակայն նույնպես վկայում է բոլշևիկյան բռնությունների մասին, որոնք համապատասխան դժգոհությունների տեղիք տվեցին: Կարծում ենք՝ Գ. Աթարբեկյանին Հայաստան գործուղելը նպատակ ուներ խստացնելու բռնությունները: Խորհրդային Ռուսաստանի բոլշևիկ ղեկավարները փորձում էին նաև սարսափի միջոցով հաստատել իրենց կուսակցության իշխանությունը:

Բոլշևիկյան բռնությունների մեջ ամենազարհուրելին թերևս մտավորականների ձերբակալությունն էր: Հայ մտավորականությանը չձերբակալելու խելամիտ որոշ հայ բոլշևիկների մոտեցումն ու պայքարը Գ. Աթարբեկյանը համարում էր սխալաստիկ բանավեճ¹³⁸: Նույնիսկ ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Կովբյուրոյի նախագահ Գ. Օրջոնիկիձեն 1921 թ. փետրվարի 1-ին Բաքվից Ս. Կասյանին ուղարկված հեռագրում հորդորում է Դաշնակցության դեմ պայքարը չվերածել մտավորականութե-

¹³⁷ Կոսոյեան Հ., «Բանտի քարերն էին աղաղակում»... (Փետրուարեան ապստամբութեան ընդվզումի 30-րդ տարեդարձի առթիւ, 1921-1951), Գահիրէ, 1951, էջ 34, հմմտ. Kosoyan H., *The First Taste of Soviet Rule in Armenia*, "The Armenian Review", 1953, Vol. 6, No. 1, p. 76.

¹³⁸ ՀԱԱ, ֆ. 1438, ց. 1, գ. 10, թ. 13:

յան դեմ պայքարի, թեկուզ եթե այդ մտավորականները նախկինում դաշնակցական են եղել¹³⁹:

Սակայն, ինչպես բնութագրում է Գ. Նժդեհը, բոլշևիկները գիտակցաբար գնացին հայ մտավորականությանը բարբարոսաբար հալածելու և ոչնչացնելու քայլին: «Խորհրդային իշխանությունն էլ գիտեր, որ հանցանք է, ոճիր ամեն մի մտաւորականի «հակայեղափոխական» եւ «խափանարար» հռչակել եւ յանձնել Չէկա կոչուած գազանին: Բայց քաջ գիտեր եւ այն, որ անգլուխ և անղեկավար զանգուածներն անելի հեշտ են կառավարվում», - գրում է Գ. Նժդեհը¹⁴⁰:

Փաստորեն բոլշևիկյան հեղափոխությունն ավելի հեշտությամբ խորացնելու «մտադրությամբ» խորհրդային իշխանությունները Հայաստանում մտավորականության զանգվածային ահաբեկում իրականացրին: Աշոտ Հովհաննիսյանը 1925 թ. Հայաստանի կոմունիստական Կուսակցության (ՀԿԿ) 4-րդ համագումարի իր զեկույցում նշում է, որ նոյեմբերի 29-ից մինչև փետրվարի 18-ը «քաղաքական տեռոր» է կիրառվել¹⁴¹: Նրա կարծիքով այս քայլն ամենաշատը հուզեց ժողովրդին և մեծապես ազդեց Փետրվարյան ապստամբության հասունացման վրա: Հայաստանի Առաջին հանրապետության աշխատանքի նախարար Արշակ Հովհաննիսյանը (Ա. Արշակունին) գրում է, որ բանտում գտնվող մտավորականության կորստի վախը նույնպես պատճառ էր ապստամբություն բարձրացնե-

¹³⁹ Հ.Յ.Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը (Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), պատ. խմբագիր և կազմող՝ պրոֆեսոր Վ. Ն. Ղազարխեցյան, Երևան, 1999, էջ 17:

¹⁴⁰ Նժդեհ Գ., Ազատ Սիւնիք, «Հայրենիք», 1925, յուլիս, էջ 84:

¹⁴¹ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 5, գ. 1, թ. 40:

լու¹⁴²: Մտավորականության հանդեպ կիրառվող չափն անցնող և անտեղի գործողությունները վճռորոշ եղան ապստամբության հասունացման համար:

Ապստամբությունը հասունացավ հատկապես փետրվարի 9-10-ի զանգվածային ձերբակալությունների պատճառով¹⁴³: Փետրվարի 10-ին Երևան քաղաքում ձերբակալում են շուրջ 120 հոգու¹⁴⁴: Բանտերն այնքան լիքն էին, որ այնտեղից ազատ էին արձակում քրեական հանցագործների մեծ մասին¹⁴⁵: Բանտում հայտնված անգլիացի սպա Օլիվեր Բոլդուինը գրում է, որ ձերբակալվածների մեջ կային մարդիկ, «որոնք ընկերվարության քարոզած ըլլալնուն համար տարիներով տառապած էին սիպրիական բանտերուն խորքը, և պաշտպան կանգնած ժողովուրդին դատին նախ քան որ հայ Համայնավար կուսակցության անդամներէն կամ երիտասարդ ռուս գործակալներէն ունէ մէկը ծնած ըլլար տակալին»¹⁴⁶:

Իրենց գործադրած և գործադրելիք բռնություններն արդարացնելու համար 1921 թ. փետրվարի 12-ին ՀԿԿ կենտկոմը և Երևանի կոմիտեն հատուկ կոչով դիմում են Խորհրդային Հայաստանի բոլոր աշխատավորներին. «Ընկերներ, արթուն եղեք, խմբվեք ձեր Կոմունիստական կուսակցության շուրջը, լրացրեք Կարմիր Բանակի շարքերը, անողոք կռիվ մղեցեք ձեր դասակարգային թշնամիների դեմ: Նրանց պետք է

¹⁴² Արշակունի Ա., Փետրուարի ապստամբութիւնը, «Հայրենիք», 1927, փետրուար, էջ 46:

¹⁴³ Նույն տեղում, էջ 45:

¹⁴⁴ Քաջազնունի Յ., Յետ մահու: Պատմուածքներ, յուշեր, յօդուածներ, նամակներ, էջ 70:

¹⁴⁵ Դարբինեան Ռ., Երկեր, Ա հատոր, էջ 552:

¹⁴⁶ Baldwin O., p. 33.

ոչնչացնել»¹⁴⁷: ՉԵԿԱ-ն փետրվարի 13-ին նպատակահարմար էր համարել ձերբակալել նաև «բոլոր հայտնի մաուզերիստների և դաշնակցականների մոտիկ ազգականներին»: Լուր տարածվեց, որ «ՉԷկան որոշել է բոլոր բանտարկեալներին հանել բակ ու այնտեղ կոտորել»¹⁴⁸:

Իրագելը գրում է Հայաստանում գործադրության մեջ մտած մի երևույթի՝ «ռասխոդի» մասին, որը բոլշևիկյան տերմինաբանությամբ նշանակում էր ՉԵԿԱ-յի կարգադրությամբ սպանել, ոչնչացնել¹⁴⁹: Փետրվարյան դեպքերի ականատես Զավեն Աշխատունին (Զաքար Ջոյան) ապստամբության առիթի մասին խոսելիս անդրադառնում է փետրվարի 18-ին նախորդած օրերին տեղի ունեցած գնդակահարություններին. «Փետրուարի 16-ին առաւօտեան «Օրիանտ» հիւրանոցի մուտքի դրանը փակցուած էր ՉԷկայի կողմից Երեւանի բանտում 22 գնդակահարուած բանտարկեալների ցանկը, որի մէջ ՉԷկան սպառնում էր նաեւ ենթարկել սպանուածների վիճակին այն բոլոր քաղաքացիներին, որոնք կը յանդգնին մասնակցել «հակայեղափոխական» շարժման՝ սովետական իշխանութեան դէմ»¹⁵⁰: Գնդակահարվածների ցանկի հայտնվելը բնականաբար ավելի է խորացնում ատելությունը տիրող կացության հանդեպ, և սկսում էին բացահայտ խոսել «ռէժիմի» տապալ-

¹⁴⁷ Հակոբյան Ա., Հայաստանի բանվորների և գյուղացիների հաղթանակը 1921 թ. քաղաքացիական կռիվներում, Երևան, 1960, էջ 40:

¹⁴⁸ Աստուածատրեան Ա., Բախշի Իշխանեանի հետ Երևանի բանտում, «Հայրենիք», 1936, հոկտեմբեր, էջ 114:

¹⁴⁹ Իրագել Յ., Մօտիկ անցեալից. Պատմական դէպքեր եւ ապրումներ (1917-1922), Պէյրոպ, 1956, էջ 95:

¹⁵⁰ Աշխատունի Զ., Դրուագներ մեր ազատութեան պայքարից, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1925, յուլիս, էջ 135:

ման անհրաժեշտության մասին¹⁵¹: Փետրվարի 18-ի առավոտյան ապստամբները, կոտրելով բանտի դռները, ներխուժեցին՝ «ազատելու Հայաստանի ազատագրութան գաղափարախօս մտատրականությունն եւ միա ընկերները, թուով 1700-2100 հոգի»¹⁵²: Բանտում գտնվողների մեծ մասը ծանր հոգեվիճակի մեջ էր հայտնվել: Բոլշևիկյան ռեժիմի կողմից բանտում կիրառվող բռնությունները և գնդակահարությունները ոչ միայն նպաստեցին դժգոհությունների խորացմանը, այլև դրանց մասին հստակ տեղեկություններն ավելի արագացրին ապստամբությունը: Ապստամբների համար առաջնային նպատակ համարվեց վայրկյան առաջ ազատել Երևանի բանտում ձերբակալվածներին:

Այսպիսով, հակված ենք կարծելու, որ, չնայած իշխանության ղեկին հաստատվելու նպատակով որոշակի խստությունների անհրաժեշտությանը, Խորհրդային Հայաստանի նորընծա ղեկավարները ձերբակալությունների հարցում անցան խոհեմության սահմանները: Գործադրված բռնություններն ինքնաբերաբար մեծացրին դժգոհությունները, ինչն էլ, ի վերջո, հանգեցրեց ապստամբության:

Բոլշևիկների՝ երկիր կառավարելու ձևը (բռնություններ, անտեղի բանտարկություններ, աքսոր ու սպանություն) կատարելապես անակնկալ էր հայ ժողովրդի համար: Մեր գյուղացին ենթադրում էր, որ գալու է այն ռուսը, որին ինքը սովոր

¹⁵¹Ստեփանյան Խ., Բոլշևիկյան բռնաճնշումները որպես 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառ (1920-1930-ական թթ. սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատականները), ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», Գյումրի, 2014, հ. 17, էջ 132:

¹⁵² Աշխատունի Ջ., Նշվ. աշխ., էջ 135:

էր պատերազմից առաջ, և որի օրոք թեև ինքը զուրկ է եղել շատ բաներից, բայց սովոր է եղել կարգ ու կանոնի, որոշ օրինականության: Իսկ այժմ իր տեսածն ու կրածը ժխտում էին ամեն մի օրենք ու իրավակարգ¹⁵³: Ձերբակալությունները «հիմնավորվում» էին այսպես կոչված «հակահեղափոխական» տարրերին ասպարեզից վերացնելու անհրաժեշտությամբ: Իսկ բանտում հայտնված մտավորական և զինվորական գործիչների գնդակահարություններն ու կացնահարություններն այլևս սպասելու տեղ չթողեցին:

Ավելացնենք, որ Հայրենիքի փրկության կոմիտեն արդեն փետրվարի 20-ին 10 միլիոն ռուբլի հատկացրեց բոլշևիկների կողմից ձերբակալված և սպանված կարիքավոր անհատներին և ընտանիքներին¹⁵⁴: Քանի որ քաղաքացիական կռիվների ընթացքում Հայրենիքի փրկության կոմիտեի կարգադրությամբ ձերբակալվում էին կոմունիստ գործիչներ, Ս. Վրացյանը մարտի 14-ին կարգադրում է որոշակի խնամք և հոգատարություն ցուցաբերել կոմունիստ բանտարկյալների նկատմամբ, երաշխավորել նրանց կյանքը և անձեռնմխելիությունը¹⁵⁵:

Փետրվարյան ապստամբության պատճառներից մեկը բոլշևիկյան իշխանությունների վերաբերմունքն էր դեպի հայ զորքն ու սպայությունը:

Հայաստանում վերցնելով իշխանությունը՝ բոլշևիկները որոշում են հայ սպաներին հեռացնել Հայաստանից և քայքայել հայկական բանակը: Հայ սպաներին Ռուսաստան արքայրե-

¹⁵³ Աստուածատրեան Ա., Բախշի Իշխանեանի հետ Երևանի բանտում, «Հայրենիք», 1936, հոկտեմբեր, էջ 142:

¹⁵⁴ ՀԱԱ, ֆ.37, ց. 1, գ. 9, թ. 72րդ.:

¹⁵⁵ Նույն տեղում, թ. 58:

լու գաղափարն առաջ էր քաշել Լև Տրոցկին՝ առաջարկելով, որ նրանց փոխարինեն ռուսները¹⁵⁶: Ռազմական գործերի ժողկոմ Ավիս Նուրիջանյանը հայ սպաների աքսորը հիմնավորում է Ռուսաստանի փորձով¹⁵⁷:

Հայ սպաների բանտարկությունն ու աքսորը տեղի է ունենում Հայաստանի խորհրդայնացումից անմիջապես հետո: Նախաձեռնությունը Խորհրդային Ռուսաստանի կենտրոնական իշխանությանն էր և իրականացվել է 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարության կողմից, Հայաստանի իշխանությունների մասնակցությամբ¹⁵⁸:

Հայ սպաների հանդեպ հալածանքը բխում էր բոլշևիկների վրեժխնդրական զգացումներից: Դեկտեմբերի սկզբին՝ Երևանի համաձայնագրի ստորագրումից հետո, Ղազախի շրջանում հայկական բանակի զորավար Սեպուհի (Արշակ Ներսիսյան) գնդերը հանդիպում են թուրքերին, մալականներին ու բոլշևիկ հայերին: Վերջիններս, սակայն, փորձեցին վրեժ լուծել Սեպուհի գնդերից նախկինում կրած պարտությունների համար: Իսկ Սեպուհի գնդերն իսկապես մարտական հաջող գործողություններ էին մղել Ադրբեջանից Հայաստան ներխուժող զինյալների դեմ՝ պաշտպանելով Հայաստանի անկախությունը: Վրեժով լցված բոլշևիկները, դիմադրության չհանդիպելով, զինաթափում և ձերբակալում են աչքի ընկած հայ

¹⁵⁶ Геноцид армян: ответственность Турции и обязательство мирового сообщества. Документы и комментарии (Сост., отв. Редактор, автор предисловия и комментария профессор Ю. Г. Барсегов), т. 2, ч. 2, Москва, 2003, с. 337.

¹⁵⁷ «Կոմունիստ», 1921, 29 յունուարի:

¹⁵⁸ Ղազախեցյան Վ., Հայ սպաների աքսորը 1920-1921 թթ., «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2003, թիվ 2, էջ 32:

սպաներին, որով «սկսում է բռնաբանության առաջին վրձինը՝ րական ճախող քայլը, որ շարունակում է յետագային, աւելացնելով հիասթափությունը»¹⁵⁹: Ըստ էության հայ բռնաբանները, չհարգելով դեկտեմբերի 2-ի պայմանագիրը, Սեպուհից վրեժ էին լուծում՝ Առաջին հանրապետության շրջանում հակաբռնակիցյան խռովությունները ճնշելու համար: Հայկական բանակի հանդեպ վրեժխնդրության՝ իր տեսակով առաջիններից մեկը համարվող այս դեպքը հետագայում սովորական դարձավ:

Հայկական բանակի հանդեպ իրենց հալածանքն ավելի լայնածավալ իրականացնելու նպատակով բռնակիցները նախկին կառավարության անդամ, բանակի հրամանատար Դրոյին աքսորեցին Հայաստանից¹⁶⁰, ինչն առանձնակի կասկածով համակեց ժողովրդին: Անկասկած, Դրոն իր ներկայությամբ մեծապես զսպում էր հայ բռնակիցներին, իսկ հայկական բանակն ու հայ սպայությունը Հայաստանում Դրոյի ներկայությունն ընկալում էր որպես հայկական բանակի անվտանգության գրավական:

Դրոյին Հայաստանից արտաքսելուց հետո բռնակիցները չվարանեցին քայքայելու հայկական զորքը, որը երկրի անվտանգության միակ գրավականն էր: Ժողովուրդը, բնականաբար, դա չընդունեց: Մինչդեռ բռնակիցները հայ սպաներին բռնի տեղափոխեցին Ադրբեջան և Ռուսաստան: «բռնակիցների այս յանցաւոր քայլը եկաւ լեցնելու հայ ժողովրդի համբե-

¹⁵⁹ Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբութիւնը, «Հայրենիք», 1925, հոկտեմբեր, էջ 94:

¹⁶⁰ Փետրուարեան ապստամբութիւնը (Բաշգետունեցի խմբապետ Մարտիրոսի յուշերը), «Հայրենիք», 1956, ապրիլ, էջ 22:

րութեան բաժակը»¹⁶¹: Դրոյի հեռանալուց անմիջապէս հետո իրականացվեց հայ սպայության զանգվածային հալածանքը: Ինչը համաժողովրդական դժգոհության և հիասթափության տեղիք տվեց:

Միաժամանակ Դրոյի արտաքսումն ահազանգ էր դաշնակցականների համար: Փետրվարյան ապստամբության ակտիվ մասնակից Բաշգառնեցի Մարտիրոսը հիշում է, որ Դրոյի՝ Մոսկվա մեկնելուց հետո Ս. Վրացյանը հրահանգեց արագացնել ապստամբությունը¹⁶²: Մեր կարծիքով Դրոն, ով ընդգծված ռուսամետ դիրքորոշում ուներ, այլևս խոչընդոտ էր հայ բուլկիկների համար: Սկզբնական շրջանում Դրոյի գործոնը մեծապէս օգտագործվեց Հայաստանի խորհրդայնացումը հնարավորինս հեշտությամբ իրականացնելու համար: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո նոր իշխանությունների համար Դրոյին ասպարեզից հեռացնելը մեծապէս կոյուրացներ բուլկիկների հակաժողովրդական ծրագրերի իրականացումը: Այս նպատակով էլ կազմակերպվեց Դրոյի «աքսորը» Հայաստանից:

1921 թ. հունվարի 24-ին հայ սպայությանն աքսորեցին Հայաստանից¹⁶³: Այն ուղեկցվեց առանձնակի դաժանություններով և անգթությամբ: Եվ այս վայրագություններն իրավիճակը դարձնում են անտանելի: Այսպիսով, հայ սպաների զանգ-

¹⁶¹ «Հայրենիք», 1931, 19 փետրուարի:

¹⁶² Փետրուարեան ապստամբութիւնը (Բաշգեառնեցի խմբապետ Մարտիրոսի յուշերը), «Հայրենիք», 1956, մարտ, էջ 31:

¹⁶³ Հայ սպաներին աքսորել են նաև Վրաստանից և Ադրբեջանից: Մասնավորապէս Վրաստանի խորհրդայնացումից անմիջապէս հետո 219 հայ սպաներ աքսորվել են Ռյազան (տե՛ս Մանուկյան Ա., Քաղաքական կյանքը Հայաստանում 1920-1940 թթ., Երևան, 2002, էջ 19):

վածային ձերբակալության ու արքորի պատճառով համաժողովրդական դժգոհությունը հասավ իր գագաթնակետին: Ազգային բանակի, հայրենիքի համար իրենց կյանքը զոհաբերելու պատրաստ զինվորականության հանդեպ հայ բոլշևիկների անմարդկային վերաբերմունքը ժողովուրդը չհանդուրժեց: Բանվորագյուղացիական հեղափոխությունը խորացնելու մոլազար գաղափարաբանությամբ տարված՝ հայ բոլշևիկները ժողովրդին կանգնեցրին ապստամբության դիմելու փաստի առջև:

Ս. Վրացյանը հայկական բանակի գլխատման հիմնական մեղսակիցներ համարում է Գ. Աթաբեկյանին և Ավիսին¹⁶⁴: Նա միաժամանակ անդրադառնում է արքորված սպաների ընտանիքների ծանր վիճակին: «Նրանք (սպաների ընտանիքները - Խ. Ս.),- գրում է Ս. Վրացյանը,- ամենքը բառիս բուն նշանակությամբ մնացին առանց հացի եւ վերին աստիճանի ողորմելի վիճակի մէջ: Կառավարութիւնը, ի հարկէ, իրեն պարտական չէր զգում օգնելու «հակայեղափոխական»ների ընտանիքներին. Թող կոտորուին, որքան շուտ, այնքան լաւ բանուորագիւղացիական իշխանութեան համար»¹⁶⁵: Փաստորեն հայ բոլշևիկների կարծիքով Հայաստանում խորհրդային կարգերի խորացմանը խանգարում էին ոչ միայն հայկական բանակի սպաները, այլև վերջիններիս ընտանիքները:

Հայ զինվորականության արքորին անդրադառնում է նաև տարագիր հայ սպա Հակոբ Մարմանոյանը: Վերջինս

¹⁶⁴ Վրացեան Ս., Յուշեր մօտիկ անցեալից, «Հայրենիք», 1924, յունուար, էջ 87:

¹⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 90:

այս դեպքերի մասին գրելիս հիշում է, որ Հայաստան մտած ՉԵԿԱ-ն կառավարության հավանությանը ներկայացրեց մի ծրագիր, ըստ որի պետք էր «քշել Հայաստանից բոլոր ղեկավարներին, որոնք անյուսալի են, ապա եւ բոլոր ոչ-կոմունիստ սպաներին, այնուհետեւ քշել մտաւորականութիւնը եւ այդպիսով միանգամ ընդմիշտ ապահովել սովետական իրաւակարգը Հայաստանում»¹⁶⁶: Հ. Մարմանդյանը գրում է, որ մինչև հունվարի 24-ն էլ Հայաստանից արքորել էին մոտ երկու տասնյակ սպաների՝ իբրև հրամանատարական կարմիր կուրսերն ավարտելու համար: Ապա ուղարկել էին ևս մի քանի տասնյակի, հետո Դրոյին՝ իր մտերիմներով: Ձերբակալել էին և բանտ նետել բոլոր այն սպաներին, ովքեր ճնշել էին Մայիսյան ապստամբությունը¹⁶⁷: Տարագիր հայ սպայի համար շատ դժվար է վերհիշել հատկապես 1921 թ. հունվարի 24-ը՝ սպաների զանգվածային ձերբակալությունների և արքորի օրը: Այդ

¹⁶⁶ Մարմանդեան Յ., Հայ սպաների արքորը (մի էջ հայ սպայի յուշերից), «Հայրենիք», 1934, օգոստոս, էջ 103:

¹⁶⁷ 1920թ, մայիսի 1-ին երևանում և մի շարք այլ քաղաքներում տեղի ունեցան հակակառավարական ցույցեր: Բոլշևիկները, որոնց կողմն անցավ «Վարդան զորավար» գրահագնացքը Սարգիս Մուսայեյանի գլխավորությամբ, ստեղծեցին Հայաստանի ռազմահեղափոխական կոմիտե, որը Ալեքսանդրապոլում հռչակեց խորհրդային իշխանություն, ազդարարեց դաշնակցական կառավարության տապալումը և Հայաստանի խորհրդայնացումը: Բոլշևիկյան ապստամբությունը սպառնում էր ՀՀ գոյությանը: Ձեռնարկվեցին արտակարգ քայլեր իրավիճակը կայունացնելու համար: 1920թ. մայիսի 5-ին խորհրդարանի արտակարգ նիստում հրաժարական տվեց Ա. Խատիսյանի կառավարությունը: Ընտրվեց նոր կառավարություն Համազասպ Օհանջանյանի գլխավորությամբ: Այն բաղկացած էր ՀՀԴ բյուրոյի անդամներից և այդ պատճառով կոչվեց Բյուրո-կառավարություն: Այնուհետև խորհրդարանը իր լիազորությունները մեկ ամսով փոխանցեց կառավարությանը: Երկրում հայտարարվեց արտակարգ դրություն: Նոր կառավարությունը մինչև մայիսի կեսերը վերականգնեց օրինական իշխանությունը:

օրը, ըստ նրա, մի արգահատելի հեզնանք էր՝ ուղղված հայ ժողովրդի դարավոր պատմությանը¹⁶⁸:

Հայ սպաների աքսորի կապակցությամբ արժանահիշատակ է բոլշևիկ ղեկավար գործիչ Ասքանազ Մռավյանի գնահատականը: Վերջինս, նկատի ունենալով նաև Հայաստանի հայկական բանակի սպաների արտաքսումը, բացատրում է, որ իրենք՝ բոլշևիկները, դաշնակցականների դեմ սուր և կատաղի պայքարի համար բոլորովին պատրաստ չէին, որ Կենտկոմի վերջին ամսի քաղաքականությունը խորհրդային իշխանության նկատմամբ առաջացրել էր բացասական տրամադրություն¹⁶⁹: Փաստորեն որոշ հայ բոլշևիկ ղեկավարներ նույնպես ընդունում են հայ սպաներին երկրից արտաքսելու սխալականությունը:

Այսպիսով, քննելով 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառները, պետք է առանձնացնել բոլշևիկյան իշխանությունների բացասական վերաբերմունքը դեպի հայ զորքն ու սպայությունը: Հայկական բանակի սպաների ձերբակալությունը և աքսորը խոր հիասթափությունների պատճառ հանդիսացան: Բոլշևիկյան իշխանությունների վարած քաղաքականության հանդեպ զանգվածային դժգոհություններն ավելի սրվեցին, ինչը հանգեցրեց համաժողովրդական ապստամբության:

Փետրվարյան ապստամբության պատճառների մեջ առանցքային էր քաղաքացիական կոիվներ հրահրելու նպատակով բոլշևիկյան իշխանությունների սադրանքները: Քանի

¹⁶⁸ Նույն տեղում:

¹⁶⁹ Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920-1940 թթ., էջ 31:

որ Հայաստանում բուլժակները հենարան չունեին, իրենց մենատիրությունը «կայուն» դարձնելու մտադրությամբ նրանք մի շարք բռնություններ գործադրեցին, որոնք շատ դեպքերում քաղաքացիական կոիվներ էին սադրում:

Հայ բուլժակների կողմից քաղաքացիական կոիվներ սադրելու խնդրին անդրադարձել են պատմաբաններ Վլադիմիր Ղազախեցյանը, Գալուստ Գալոյանը և ուրիշներ: «Երբ արդեն այդ պայթյունը տեղի էր ունեցել և երկիրը ներգրավվել էր քաղաքացիական պատերազմի հորձանուտը, Հայիեդկոմի և Հայկոմկուսի Կենտկոմի անդամ Ասքանազ Մոավյանը նամակով դիմեց Մոսկվայում գտնվող հայ գործընկերներին, նրանց միջոցով տեղեկացնելու համար Վ. Լենինին նամակի բովանդակության մասին և խնդրելու համապատասխան օգնություն: Ա. Մոավյանը պարզաբանում է «դաշնակցական արկածախնդրության» պատճառները՝ դա կապելով դաշնակցականների նկատմամբ գործադրած բռնությունների հետ: Թերթը («Կոմունիստ»-Խ.Ս.) աղմուկով և ճղճղան տոնով կոչում էր քաղաքացիական պատերազմի: Մթնոլորտը շիկանում էր յուրաքանչյուր ժամ: Ըստ Մոավյանի՝ դրանից օգտվեցին գաղտնի աշխատանք տանող դաշնակցականները և հաջողությամբ կազմակերպեցին իրենց հակախորհրդային ելույթը», - գրում է Վ. Ղազախեցյանը¹⁷⁰: Ի դեպ, Ա. Մոավյանը «Կոմունիստ» թերթի քաղաքացիական կոլի կոչերը քննադատող նամակ է գրում նաև Մոսկվա¹⁷¹: Կրկին իրատես, բայց առավել մեղմ գնահատական է տալիս պատմաբան Գ. Գալոյանը. «Հայաս-

¹⁷⁰ Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920-1940 թթ., էջ 31:

¹⁷¹ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 79, թ. 1 և հակ., 6 և հակ., հմմտ. Հ.Յ.Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը, էջ 18:

տանում հակախորհրդային խռովության բարձրացման խնդրում մեղքի նշանակալից բաժինն ընկնում էր, անշուշտ, Հայաստանի կոմկուսի ղեկավարության վրա: Դաշնակցություն կուսակցության դեմ պայքարի քաղաքականությունը, ինչպես այդ մասին նշել են Ս. Կասյանը և Ա. Մոսվյանը 1921 թ. հունվարի 28-ին կուսակցության Կովկասյան բյուրոյին հասցեագրած նամակում, ըստ էության «ուղղված էր ամբողջ հայ մտավորականության դեմ...», ինչը «հոգեբանական սուր ռեակցիա էր առաջացրել ընդդեմ խորհրդային իշխանության...»: Նրանք գտնում էին, որ Հայկոմկուսի ղեկավարության քաղաքականությունը «արհեստականորեն հող է ստեղծում հակահեղափոխության համար»: Չկիսելով այդ քաղաքականությունը՝ Ս. Կասյանը և Ա. Մոսվյանը հայտարարեցին, որ իրենք դուրս են գալիս Հայիեդկոմի կազմից»¹⁷²:

Հայաստանում քաղաքացիական կռիվներ հրահրելու մտադրություն հայ բոլշևիկներն ունեցել են ի սկզբանե: Դեռևս 1920 թ. հունվարի 18-19-ին Երևանում կայացած Հայաստանի բոլշևիկյան կազմակերպությունների առաջին համագումարում առաջնահերթ խնդիր է համարվել քաղաքացիական պատերազմն ընդդեմ «տիրապետող դասակարգի և դաշնակցական կառավարության»¹⁷³:

¹⁷² Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., էջ 426:

¹⁷³ Ղարիբջանյան Գ., Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի կազմավորումը և Սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1960, թիվ 4, էջ 44:

Քաղաքացիական կռիվ հրահրելու «առաջամարտիկը» «Կոմունիստ» թերթն էր¹⁷⁴: Հ. Քաջազնունին գրում է, որ բոլշևիկյան պաշտոնաթերթն անընդհատ փորձում էր հիմնավորել քաղաքացիական կռիվի «անհրաժեշտությունը»: «Յեղափոխության յաղթանակը ապահովուած չէ Հայաստանում, որովհետեւ այստեղ չի եղել քաղաքացիական պատերազմ: Կռիւ է հարկաւոր, որպէսզի իսկապէս բնաջինջ լինեն հակայեղափոխական տարրերը: Կռիւ է հարկաւոր, որպէսզի խորանայ բանուորագիւղացիական դասակարգային գիտակցութիւնը: Յեղափոխական պրոլետարիատը պիտի թափէ իր ձեռքով բուրժուազիայի արիւնը, որպէսզի անանցանելի վիի բաց անի իր եւ նրա միջեւ», - բոլշևիկյան քարոզչության մասին այսպես է ներկայացնում Հայաստանի առաջին վարչապետը¹⁷⁵: Կարծում ենք՝ «Կոմունիստ»-ի «արյուն հեղելու» հիվանդագին կոչերը չէին բխում ո՛չ գործող և ո՛չ էլ նախկին իշխանությունների շահերից: Պարզապես չափից ավելի հեղափոխական երևալու մարմաջը կուրացրել էր շատերին:

Ս. Վրացյանն իր հուշերում գրում է. «... բոլշևիկների բոլոր ջանքերն ուղղուած էին այն կողմ, որ քաղաքացիական կռիւ ստեղծուի: Եւ «ջահել» կոմունիստները չափազանց դժգոհ

¹⁷⁴ Տարիներ անց «Կոմունիստ» թերթի և ընդհանրապես բոլշևիկյան մամուլի խաղաղացած բացասական դերի մասին Սփյուռքում գրվում է. «Խորհրդային Միության մէջ պիտի չկատարուէին մեզի ծանօթ սահմուկեցուցիչ ոճիրները, եթէ այդ երկրի մամուլը չդառնար բռնատրութեան գործիքը: Հաւանաբար բռնատրը պիտի խափանէր անկախ ու պայքարող մամուլը, բայց ատիկա պիտի ըլլար ժողովրդային զանգուածը ցնցումներու եւ պրոթէկումներու առաջնորդող ամենէն ուժգին պրոպագանդը» (տե՛ս Ասպարէզ, 1908-1958: Յիսնամեակ, Ֆրէզնօ, ա. թ., էջ 5):

¹⁷⁵ Քաջազնունի Յ., Յետ մահու..., էջ 63:

էին, որ «հակայեղափոխութիւնը» Հայաստանում գլուխ չի բարձրացնում»¹⁷⁶: Վերևում նշել էինք, որ Ս. Վրացյանը և Հ. Տերտերյանը Ս. Կասյանի ուշադրությունը հրավիրում են «ստեղծված վտանգաւոր կացութեան»¹⁷⁷: Մինչդեռ Հայիեղկոմի անդամներ Ս. Կասյանը և Ավիսը դեռևս դեկտեմբերի 4-ին իրենց դժգոհությունն են հայտնում Լեգրանին, որովհետև վերջինս համաձայնության է եկել դաշնակցականների հետ, և առանց կռվի է իշխանությունը փոխանցվել բոլշևիկներին¹⁷⁸: Բացի այդ բոլշևիկ ղեկավարները պահանջում են, որ Դրոն և Հ. Տերտերյանը հրաժարական տան և դուրս գան Հայիեղկոմի կազմից¹⁷⁹: Քաղաքացիական կռվի տենդով տառապող հայ բոլշևիկների մասին Վրացյանը նաև հետևյալն է գրում. «Եթէ դեկտ. 2-ից յետոյ Հայաստան եկած լինէին սեփական ուղեղի տէր բոլշևիկներ ու ոչ թէ ինքնուրոյնութիւնից զուրկ, թեթեամիտ ու խակ ֆանֆարոններ, պատասխանատւոյան գիտակցութիւնը չունեցող երեխաներ, Աթարբէգեանի ու Աիսի պէս հոգեկան հիւանդներ եւ կամ Կասեանի տիպի անկամ ու ողորմելի ներքինիներ՝ մարդիկ, որոնց քաղաքական իմաստութիւնը ոչ թէ սեփական երկրի վիճակից է թելադրում, այլ Լենինների հապճեպով գրուած պատահական նամակներից՝ հայ կեանքի շատ պայմաններ այլ կերպ կը դասաւորուէին...»¹⁸⁰: Փաստորեն հայ բոլշևիկների համար գերադասելի էր իշխա-

¹⁷⁶ Վրացեան Ս., Էջեր մօտիկ անցեալից, «Հայրենիք», 1923, փետրուար, էջ 32:

¹⁷⁷ Նոյն տեղում, էջ 34:

¹⁷⁸ Տե՛ս Վրացեան Ս., Յուշեր մօտիկ անցեալից, «Հայրենիք», 1923 , դեկտեմբեր, էջ 67,68:

¹⁷⁹ Գևորգյան Հ., Դրո, Երևան, 1999, էջ 483:

¹⁸⁰ Վրացեան Ս., Էջեր մօտիկ անցեալից, «Հայրենիք», 1923, փետրուար, էջ 43:

նությունը քաղաքացիական կռիվի միջոցով ձեռք բերել, քան խաղաղ և անարյուն ճանապարհով: Նրանց համար սա կարևոր էր բանվորագյուղացիական հեղափոխության խորացման տեսակետից:

Բոլշևիկների այս վարքագիծից կարելի է ենթադրել, որ նրանք, Հայաստանում չունենալով սոցիալական հենարան¹⁸¹, չյուրացնելով սոցիալիստական հեղափոխության հիմնական նպատակները, փորձում էին երկրում սոցիալիստական կարգեր հաստատել, իսկ հեղափոխությունն իրենց համար նախառաջ քաղաքացիական կռիվներն էին: Իրավացի է Միքայել Վարանդյանը, երբ գրում է, որ բոլշևիզմը ընկերվարություն չէ¹⁸²:

Նույն խնդրին անդրադառնալով՝ Գարեգին Նժդեհը նշում է, որ «Երեւանի բոլշևիկները բռնուած էին «գերյեղափոխական քոր ու եռով», եւ կազմում էին ղեկավարութեան մեծամասնութիւնը: Հայ բոլշևիկներն աշխատում էին Հայաստանում արհեստական կերպով «յեղափոխական տենդ» ստեղծել»¹⁸³: Հայաստանում «հեղափոխության տենդ» տարածելու հարցում Նժդեհը մեղադրում է հատկապես ՉԵԿԱ-յի նախագահ Գ. Աթարբեկյանին և Ավիսին, որոնք իրենց արարքներով նպաստեցին հալածանքների և սպանությունների «պսիխոզի ստեղծմանը»: Իսկ հայ կոմունիստների բերածը ոչ թե բոլշևիզմ էր, այլ Նժդեհի բնութագրմամբ՝ «քաղաքական եւ ընկե-

¹⁸¹ Հարությունյան Հ., Նոր Բայազետի գավառը 1920-1930 թթ., Երևան, 2015, էջ 183:

¹⁸² Վարանդեան Մ., Համայնավարութիւնը եւ համաշխարհային յեղափոխութիւն, էջ 65:

¹⁸³ Նժդեհ Գ., Իմ պատասխանը ..., էջ 62:

րային խոսկիզանութիւն»¹⁸⁴: Գ. Նժդեհի այս ձևակերպումները վկայում են Հայաստանում քաղաքացիական կռվի մթնոլորտ ստեղծելու հայ բոլշևիկների նախատրամադրվածության մասին: Անշուշտ, տարագիր հայ գործիչը կարող էր փոքր-ինչ վառ գույներով ներկայացնել իրականությունը, սակայն հայ բոլշևիկների կողմից ներքին արյունահեղություն հրահրելու մղումն ակնհայտ էր:

Բոլշևիկները պրոլետարիատի գերիշխանությունը հաստատելու համար հակված էին անպայմանորեն արյուն հեղելու: Վերևում մենք անդրադարձանք կարմիր բանակի հրամանատար Դրոյի ունեցած հեղինակությանը: Տեսնելով բոլշևիկների կողմից քաղաքացիական կռիվներ հրահրելու ցանկությունը և գիտակցելով պահի լրջությունը՝ նա, ըստ Զ. Աշխատունու, փորձում է Մոսկվայի միջոցով ազդել հայ բոլշևիկների վրա: Վերջիններս էլ, ինչպես վերևում նշեցինք, կարծում էին, որ Դրոյի ներկայությունը Հայաստանում կարող էր խանգարել իրենց «հեղափոխական» գործունեությանը, և իրենք ևս հակված էին Դրոյին հեռացնելու Հայաստանից: Դրոն թեև գիտակցում էր բոլշևիկների մտադրությունը, այնուամենայնիվ տեղի է տալիս նրանց ճնշմանը և համաձայնվում է մեկնել Մոսկվա¹⁸⁵: Դրոն բոլոր հնարավորություններն ուներ Հայաստանից չհեռանալու, վատագույն դեպքում նա կարող էր անցնել ընդհատակ: Սակայն իրավիճակը չարելու ցանկությունը նրան մղեց ենթարկվել իշխանությունների որոշմանը: Հատկապես Դրոյին Հայաստանից հեռացնելուց հետո բոլշևիկներն

¹⁸⁴ Նժդեհ Գ., Երկեր: Երկու հատորով, հ. 2, էջ 227:

¹⁸⁵ Աշխատունի Զ., Դրուագներ մեր ազատութեան պայքարից, «Հայրենիք», 1925, յուլիս, էջ 128:

ամբողջ թափով սկսեցին «զարգացնել քաղաքացիական կռիւլը» եւ «խորացնել բանուորագիւղացիական յեղափոխութիւնը»¹⁸⁶: Փաստորեն տարագիր հայ գործիչները գտնում են, որ հրահրվող քաղաքացիական կռիվներում հաջողությունն ապահովագրելու համար հայ բոլշևիկները նախանձախնդիր կերպով Դրոյին հեռացրին Հայաստանից և «գործուղեցին» Մոսկվա:

Յեղասպանության և հայ-թուրքական պատերազմի պատճառով հսկայական զոհեր տված հայությանը պետք էր զերծ պահել ավելորդ կորուստներից: Մինչդեռ բոլշևիկյան իշխանություններն ամեն ինչ արեցին՝ նոր արյունահեղություն սադրելու համար:

Բոլշևիկները համաշխարհային հեղափոխության գաղափարից կուրացած, պատրաստ էին զոհելու անգամ Հայաստանն ու հայ ժողովրդին: Եթե հայն ու Հայաստանը բոլշևիկների համար լինեին նպատակ և ոչ թե միջոց՝ համաշխարհային հեղափոխության հասնելու, նրանք թույլ չէին տա և ի վիճակի էին թույլ չտալու, որ հայ-թուրքական պատերազմը տեղի ունենար, և չէին օգնի թուրքերին խեղդամահ անելու Հայաստանը: Հայ բոլշևիկների մեծ մասի համար գերխնդիրը ոչ թե հայ ժողովրդի փրկությունն էր, այլ համաշխարհային հեղափոխությունը:

Անշուշտ, փորձեր են եղել կանխելու եղբայրասպան կռիվը: Սակայն, հայ բոլշևիկները լսել անգամ չէին ուզում քաղաքացիական կռիվներից խուսափելու մասին: Նրանք դա Հա-

¹⁸⁶ Վրացեան Ս., Յուշեր մօտիկ անցեալից, «Հայրենիք», 1923, նոյեմբեր, էջ 63-73, յունուար, էջ 83:

յաստանում անհրաժեշտություն էին համարում, գտնում էին, որ պետք է «Հայաստանում էլ «բուրժուազիայի» արիւնը հոսի, որպէսզի խորհրդային իշխանութիւնը ամրանայ ու խորանայ: Եւ իրօք, ամէն օր գումարող բոլոր միտինգներում, «Կօմունիստ» թերթի բոլոր խմբագրականներում ու յօդաձևերում միայն մէկ իշխող միտք էր արտայայտում – քաղաքացիական կռիւն անհրաժեշտութիւնը»¹⁸⁷: Այսպիսով, կարելի է ընդունել, որ սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ բոլշևիկյան սադրանքները նրանց քարոզչության հիմնական առանցքներից էին:

Ըստ էության, իշխանությունը խաղաղ ճանապարհով վերցնելուց հետո, բոլշևիկները բոլոր հնարավորություններն ունեին քաղաքացիական կռիւներ սադրելու փոխարեն լծվելու երկրի վերաշինության գործին: Ներկայացված աշխարհաքաղաքական իրավիճակը նույնպէս ձեռնտու էր նրանց: Չկար նաև ներքին վտանգ: Բռնություն գործադրելու ճանապարհով իրենց իշխանությունը հաստատելու «հեղափոխական» մոլուցքը, սակայն, երկիրը հասցրեց եղբայրասպան քաղաքացիական կռիւների դուռը:

Փետրվարյան ապստամբության պատճառների մեջ էական էր նաև բոլշևիկների բացասական վերաբերմունքը դեպի ազգային խնդիրները: Ինչպէս դիպուկ նկատել է Գ. Նժդեհը, ազգային խնդիրների մերժումով բոլշևիկները «կ'աշխատէին Հայաստանում կեանքի կոչել «նոր» հայր՝ անաստուած, անընտանիք, անհայրենիք»¹⁸⁸:

¹⁸⁷ «Դրօշակ», 1926, թիւ 2, էջ 39:

¹⁸⁸ Նժդեհ Գ., Իմ պատասխանը. Հայաստանի ողբերգութիւնը թրքօբոլշևիկ փաստաթղթերի լոյսի տակ, էջ 63:

Արևմտահայության և Արևմտահայաստանի խնդիրների հանդեպ խիստ բացասական վերաբերմունքի առաջամարտիկը կրկին «Կոմունիստ» թերթն էր: Ասվածի ապացույցը թերթից վերցված հետևյալ ընդարձակ մեջբերումն է. «Մենք կոմունիստներս և Հայաստանի Խորհրդային իշխանութիւնը բոլորովին չենք ցաւում, երբ բանտրագիւղացիական Հայաստանից իսպառ կոչնչանան տաճկահայ սպեկուլիանտներն ու թալանչիները, որ տասնեակ տարիների ընթացքում քամել են աշխատատուր ժողովրդին, և տաճկահայ ինտելիգենտները, որ ժողովրդի մէջ սնել են այն հաւատը, որ փրկութիւնը իմպերիալիստական Եւրոպայից է գալու կամ Տաճկաստանի ոչնչացման մէջն է: ...Մեզ համար «հայոց հարցը» տնտեսական անհրաժեշտութեան և սոցիալական արդարութեան խնդիր է: ... Ուստի Հայաստանի Խորհրդային իշխանութիւնը դեն է շարտում «Միացեալ և անկախ Հայաստանի» ծրագիրը, որ մշակել էին Անտանտան ու հայ բուրժուաները՝ հայ եւ տաճիկ աշխատատուրութեանը ստրկացնելու և կողոպտելու համար»¹⁸⁹:

Փաստորեն բոլշևիկյան պաշտոնաթերթը հրապարակավ մարտահրավեր է նետում հայ մտավորականությանը, Արևմտահայաստանի խնդիրը համարում միայն սոցիալական և տնտեսական հարց: Ամենազավեշտալին այն է, որ հայ կոմունիստները Միացյալ Հայաստանի գաղափարը համարում են հայ և թուրք «աշխատավորությանը» կողոպտելու համար առաջացած մի հորինվածք: Հայ բոլշևիկների այս «գրոհը ազգային ոգու դէմ», «ամօթալի թրքասիրութիւնը» Գ. Նժդեհը

¹⁸⁹ «Կոմունիստ», 1920, 26 դեկտեմբերի:

պայմանավորում է նրանց «հոգեւոր ստրկութեամբ»¹⁹⁰: «Կոմունիստ»-ի նմանատիպ հրապարակումները ոչ միայն չէին բխում հայ ժողովրդի շահերից, այլև ուղղակիորեն սադրիչ նպատակներ էին հետապնդում:

Ըստ էության համաշխարհային հեղափոխության մոլուցքն այնքան էր բթացրել հայ բոլշևիկների միտքը, որ արևմտահայության և Արևմտահայաստանի խնդրի հանդեպ նրանց պահվածքը քաղաքական անմեղսունակության դրսևորում կարելի է համարել: Ավելին, բոլշևիկները կարծում էին, որ արևմտահայերն են թուրքական իշխանությունների՝ Հայաստանի հանդեպ ունեցած վատ տրամադրվածության գլխավոր պատճառը:

Բոլշևիկյան իշխանությունները արևմտահայության խնդիրներին հետամուտ լինելու, գաղթականների հոգսերը թեթևացնելու փոխարեն նրանց ստիպում էին կռվի ելնել «դաշնակցականների», «խմբապետների» և այլ կարգի «հակահեղափոխական տարրերի» դեմ, որպեսզի հաղթանակի բանվորագյուղացիական հեղափոխությունը, ինչից հետո, ըստ բոլշևիկների, գաղթականների դրությունը կբարելավվի¹⁹¹: Նրանք գաղթական արևմտահայերին էլ էին տրամադրում և մղում քաղաքացիական պատերազմի: «Գաղթականութեան շահերը պահանջում են, որ նա ակտիվ մասնակցէ յեղափոխութեան խորացման և ամրացմանը թէ քաղաքացիական կռիւ և թէ կոմունիստական շինարարական աշխատանքի ֆրոնտներում»¹⁹²: Ինչպես տեսնում ենք, արևմտահայերի խնդիրները

¹⁹⁰ Տե՛ս Նժդեհ Գ., Հատընտիր, էջ 215:

¹⁹¹ «Կոմունիստ», 1921, 8 փետրվարի:

¹⁹² Նույն տեղում:

լուծելու փոխարեն վերջիններին հայ կոմունիստ ղեկավարները մղում էին «դասակարգային» պայքարի: Ավելի ճիշտ կլիներ արևմտահայերին հեղափոխական պայքարի մեջ ներքաշելու համար հայ բոլշևիկներն ահաբեկելու փոխարեն փորձելն փոքրիշատե լուծել նրանց խնդիրները:

«Դասակարգային» կռվի անվան տակ բոլշևիկյան իշխանությունն առանձնահատուկ պայքար էր մղում արևմտահայ աշխատավորության դեմ¹⁹³: Նրա անդամաբ բոլշևիկներին զայրացնում էին արևմտահայերի համերաշխ միասնականությունը, Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման և անկախության վերանվաճման փայփայվող գաղափարը: Բացի դրանից, ընչազուրկ արևմտահայերը պատրաստ էին առանց պառակտումների պայքարելու հանուն իրենց իրավունքների պաշտպանության՝ ընդդեմ բռնությունների և հալածանքների¹⁹⁴:

Այսպիսով, 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբության պատճառներից մեկը արևմտահայության հանդեպ բոլշևիկյան իշխանության ունեցած ակնհայտ թշնամական վերաբերմունքն էր: Իրենց հայրենի օջախները վերադառնալ ցանկացող, Արևմտահայաստանի ազատագրումը տենչացող այս մարդկանց բոլշևիկները մեղադրում էին «հեղափոխական Թուրքիայի» դեմ «հանցանք» գործելու մեջ: Բոլշևիկների կողմից գործադրված բռնություններն առավել դաժանաբար էին կիրառվում արևմտահայերի նկատմամբ: Թերևս նաև սրանով

¹⁹³ Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբութիւնը, «Հայրենիք», 1925, հոկտեմբեր, էջ 95:

¹⁹⁴ Նույն տեղում:

էր պայմանավորված այն փաստը, որ ապստամբների հիմնական մասն արևմտահայեր էին¹⁹⁵:

Բացի արևմտահայության հանդէպ ունեցած արհամարհական վերաբերմունքից, բուլշևիկյան իշխանություններն անարգում էին Հայաստանի անկախության գաղափարն ընդհանրապես: Այս կապակցությամբ «Դրոշակի» խմբագրականը մատնանշում է. «Անվերջ ծաղրի առարկա էր արւում Հայաստանի անկախութեան գաղափարը, հայիոյում ու սրբապղծում էին ժողովրդի բոլոր նւիրական հասկացողութիւնները և ամենագոեհիկ ձևով մարտահրաւէր էր ուղում երկրին: Եւ արդինքը չուշացաւ: Ժողովուրդը չդիմացաւ բռնութեան, թալանին ու իր իղէալների գազանային ոտնահարումին և մի մարդու պէս ոտքի ելաւ»¹⁹⁶:

Դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագրով բուլշևիկները պարտավորվել էին պահպանել Հայաստանի անկախությունը: Անկախության արժեքն արդեն ճաշակած ժողովրդի համար խիստ ցավագին էր իր իշխանությունների կողմից այդ գաղափարի ոտնահարումն ու արհամարհանքը: Հայ ժողովրդի բոլոր խավերն ակնկալում էին իշխանություններից անկախության ամրապնդում: Ինչպես գրում է Կ. Սասունին, «Հայաստանի անկախութեան հարցը, Տաճկահայաստանի ազատագրումը եւ առհասարակ բռնակալական լուծերից ազատ մնալու խնդիրները մեծապես յուզում էին հասարակութեան միտքը»¹⁹⁷: Մեր կարծի-

¹⁹⁵ Սիմոնյան Ա., Զանգեզուրի գոյամարտը 1920-1921 թթ., Երևան, 2000, էջ 418:

¹⁹⁶ «Դրոշակ», 1926, թիւ 2, էջ 39:

¹⁹⁷ Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբութիւնը, «Հայրենիք», 1925, նոյեմբեր, էջ 87:

քով Խորհրդային Ռուսաստանի աշխարհաքաղաքական շահերը թույլ չէին տա, որ Խորհրդային Հայաստանը կատարյալ անկախություն վայելեր: Սակայն անկախության գաղափարի անարգումն ընդհանրապես անընդունելի էր: Ավելին, անկախության գաղափարի պաշտպանությունն ավելի կուժեղացներ հայ բոլշևիկների դիրքերը Խորհրդային Ռուսաստանի ղեկավարության մոտ:

Այսպիսով, Փետրվարյան ապստամբության գլխավոր պատճառներից մեկը համարվում էր բոլշևիկների կողմից Հայաստանի անկախության գաղափարի նսեմացումը: Ժողովուրդը բոլշևիկների գալուց հետո ավելի զգաց անկախության կարևորությունն ու արժեքը, որի համար պատրաստակամություն հայտնեց զենք վերցնելու:

Այն, որ Փետրվարյան ապստամբության գլխավոր պատճառները բոլշևիկյան իշխանությունների գործադրած բռնագրավումները, ապա նաև բռնություններն էին, փորձեցինք պարզաբանել վերևում: Ապստամբությունը յուրատեսակ պայքար էր անկախության վերականգնման համար: Եվ, բնականաբար, բոլշևիկյան իշխանությունների ցանկացած քայլ, որն ուղղված էր անկախության և այդ գաղափարի դեմ, բացասական արձագանքի էր արժանանալու հայ գիտակից զանգվածների կողմից:

Անկախությունից զատ ոտնահարվում էին նաև ազգային այլ արժեքներ՝ դրանք որակվելով որպես բուրժուական ստեղծագործություններ: Ինչպես վերհիշում է Հ. Քաջազնունին. «Հայկական եռագոյնը ու «Մեր Հայրենիք»ը, իբրև հակայեղափոխական սիմբոլներ, վերացուել էին ասպարիզից: Նրանց

փոխարինել էին բոլշևիկեան կարմիրն ու պրոլետարական «ինտերնացիոնալը»¹⁹⁸:

Այսպիսով, 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբության պատճառների մեջ, առանցքային էին ազգային խնդիրների հանդեպ բոլշևիկների ունեցած խիստ բացասական քաղաքականությունը, թշնամանքն արևմտահայության և Արևմտահայաստանի խնդրի հանդեպ: Իրենց հայրենի օջախները վերադառնալ ցանկացող, Արևմտահայաստանի ազատագրումը տենչացող արևմտահայերին բոլշևիկները մեղադրում էին բանվորագյուղացիական հեղափոխությանը չաջակցելու, «հեղափոխական Թուրքիայի» դեմ «հանցանք» գործելու մեջ: Բոլշևիկները ոտնահարեցին 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագրով Հայաստանի անկախությունը երաշխավորելու իրենց պարտավորությունը: Բոլշևիկների իշխանության գալուց հետո հայ ժողովուրդն ավելի զգաց անկախության կարևորությունն ու արժեքը, որի համար դիմեց ապստամբության:

Փետրվարյան ապստամբության պատճառների մեջ էական էր նաև բոլշևիկյան նորընծա իշխանությունների կողմից Հայաստանի տարածքային խնդիրները լուծելու անձեռնհասությունը:

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո ակնկալվում էր ոչ միայն վերականգնել հարաբերություններն արտաքին աշխարհի հետ, Ռուսաստանից բերել «հաց եւ մանուֆակտուրա», այլև կարգավորել հարևանների հետ տարածքային խնդիրները և Ռուսաստանի օգնությամբ բարիդրացիական հարաբերություն-

¹⁹⁸ Քաջազնունի Յ., Յետ մահու..., էջ 62:

ներ հաստատել Թուրքիայի հետ¹⁹⁹: Ռուբեն Դարբինյանը գրում է, որ, դեկտեմբերի 2-ին հանձնելով իշխանությունը, Դաշնակցությունը հույս ուներ, «թե բոլշեիկները կը կատարեն իրենց տաճ հրապուրիչ խոստումները, ... թուրքերուն եւ թաթարներուն ձեռքէն կ'անոնն անոնց գրաւած հայկական հողերը»²⁰⁰:

Ս. Վրացյանը Փետրվարյան ապստամբության պատճառների մեջ ևս լուրջ տեղ է հատկացնում բոլշևիկյան իշխանությունների արտաքին-քաղաքական ծախողումներին: «Բայց միայն ներքին պատճառները չէին, որոնք հայ ժողովրդին ուրքի հանեցին խորհրդային իշխանության դէմ: Հակառակ իրենց տուած հանդիսաւոր խոստումների եւ յանձնառութիւնների՝ բոլշեիկները ապիկար գտնւեցին եւ արտաքին քաղաքականութեան մէջ»,- գրում է նա²⁰¹:

Խորհրդային Ադրբեջանի հետ ունեցած տարածքային խնդիրները լուծելու հարցում Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների թուլություն էին ցուցաբերում: Ճիշտ է ընդամենը երկու ամսում հնարավոր չէր հարևանների հետ ունեցած տարածքային խնդիրները կարգավորել: Այդուհանդերձ այդ ուղղությամբ բոլշևիկների կողմից գործադրված ջանքերը խիստ անբավարար են դիտարկվել դաշնակցականների կողմից, և, թերևս դրանով պայմանավորված, այս խնդիրը ևս դասվել է Փետրվարյան ապստամբության պատճառների շարքում: Այս առումով Ս. Վրացյանը գրում է. «Հայ կոմունիստները

¹⁹⁹ Վրացեան Ս., Ինչո՞ւ և ինչպե՞ս խորհրդայնացաւ Հայաստանը, «Հայրենիք», 1940, փետրուար, էջ 76:

²⁰⁰ Դարբինեան Ռ., Փետրուարեան ապստամբութեան 50-ամեակին առթիւ (խմբագրական), «Հայրենիք», 1971, թիվ 1, գարուն, էջ 2:

²⁰¹ Վրացեան Ս., Հայաստանը բոլշեիկեան մոլորի եւ թրքական սալի միջեւ, էջ 212:

նոյն անկարողութիւնը ցոյց տուին եւ միւս հարեանների նկատմամբ: Հայ-ազրբէջանեան սահմանային վեճը չլուծուեց, չնայած, որ Ազրբէջանի յեղկօմը դեռ մայիսին²⁰² յայտարարել էր, թէ այլեւս Հայաստանի եւ Ազրբէջանի միջեւ ամէն վեճ վերջացած է, եւ Խորհրդ. Ազրբէջանը եղբայրաբար զիջում է Ղարաբաղը Հայաստանին: Այսուհետեւ Ղարաբաղը պէտք է մտնէր Խորհրդային Հայաստանի սահմանների մէջ, եւ այդ հանգամանքը ջերմ գոհունակութեամբ ընդունուեց հայերի կողմից»²⁰³: Սակայն Ղարաբաղը չհայտնվեց Խորհրդային Հայաստանի կազմում: Հ. Տերտերյանը գրում է, որ Ադրբէջանի այդ հայտարարությունն արվել էր Հայաստանի խորհրդայնացումը հեշտացնելու նպատակով²⁰⁴: Ս. Վրացյանն այս կապակցությամբ բերում է հայ կոմունիստների խոստովանությունը, թե Նարիմանովը Ղարաբաղը զիջելու մտքով չէ, որ արել է այդ հայտարարութիւնը, այլ՝ որպէս հայ բոլշևիկների գործը յոյուրացնելու քարոզչական հնարք²⁰⁵:

Հայ բոլշևիկների ձախողված քաղաքականությունն Ադրբէջանի հետ հարաբերություններում դժգոհություններ առաջ բերեց Հայաստանում: Խորհրդային Ադրբէջանն ամենևին էլ չէր ցանկանում հրաժարվել Ղարաբաղից, Նախիջևանից և

²⁰² Այստեղ, կարծում ենք, խոսքը վերաբերում է Ադրբէջանի հեղկոմի նախագահ Ն. Նարիմանովի հայտնի հեռագրին (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 25, թ. 1): Սակայն դա տեղի է ունեցել ոչ թե մայիսին, այլ նոյեմբերին (1920 թ.):

²⁰³ Վրացեան Ս., Ինչո՞ւ և ինչպե՞ս խորհրդայնացաւ Հայաստանը, «Հայրենիք», 1940, փետրուար, էջ 78:

²⁰⁴ Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով..., հ. 2, էջ 202:

²⁰⁵ Ստեփանյան Խ., 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառները սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ (1920-1930-ական թթ.), «Պատմություն և հասարակագիտություն», Տարեգիրք (Գիտական հոդվածների ժողովածու), 2015, թիվ 1, էջ 218, 219:

Զանգեզուրից: Հայ բոլշևիկներն էլ կամ անկարող էին, կամ էլ չէին ցանկանում լուծել Ադրբեջանի հետ գոյություն ունեցող տարածքային խնդիրները: Ի դեպ, այս թուլությունը դրսևորվեց նաև Վրաստանի և Թուրքիայի հետ հարաբերություններում:

Ավելի վատ դասավորվեցին հարաբերությունները Վրաստանի հետ: Հայհեղկոմի բոլոր պահանջներին վրացական կողմը պատասխանում էր արհամարհանքով: Վրացիները մերժեցին դատարկել ապօրինի կերպով գրաւուած Լոռին, կտրեցին Հայաստանի երկաթուղային հաղորդակցութիւնը Բաթումի և Բաքվի հետ: Հայաստանի բոլշևիկ ղեկավարությունն անգործությունից Լոռու հայ գյուղացիներին գրգռում էր վրացիների դեմ²⁰⁶: Այլ խոսքով՝ Վրաստանի իշխանությունները շարունակում էին դեռևս Առաջին հանրապետության ժամանակ կիրառվող շանտաժի քաղաքականությունը՝ Հայաստանին սպառնալով պահել շրջափակման մեջ: Վրաստանի արտգործնախարարին նոտա է հղում նույնիսկ Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչը՝ պահանջելով, որ ազատ տրանզիտ տրամադրի Հայաստան ուղարկվող պարենի, վառելիքի և այլ բեռների համար²⁰⁷, սակայն ապարդյուն:

Շարունակ հալածվում էր Լոռու հայ բնակչությունը: Իսկ Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարները բավարարվում էին միայն բողոքագրեր ներկայացնելով, պահանջելով, որ վրացիները զորքերը հեռացնեն չեզոք գոտուց և բացեն երկաթուղին,

²⁰⁶ Վրացեան Ա., Յուշեր մոտիկ անցեալից, «Հայրենիք», 1924, մարտ, էջ 119:

²⁰⁷ Եսայան Ա., «Հայկական հարցը» և միջազգային դիվանագիտությունը, Երևան, 1965, էջ 300, 301:

որ հացահատիկը հասնի Հայաստան²⁰⁸: Մինչդեռ ժողովուրդը սպասում էր, որ Հայաստանի խորհրդայնացումով մեկընդմիջտ կլուծվեն նաև Ախալքալաքի և Բորչալուի «արինոտ հարցերը և այդ բոլոր շրջանները նորից Հայաստանի միացուին»²⁰⁹:

Ինչպես տեսնում ենք, Հայաստանի բոլշևիկյան իշխանությունները ի զորու չեղան կարգավորելու նաև Վրաստանի հետ ունեցած տարածքային խնդիրները: Ակնկալվում էր, որ Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները թեկուզ Ռուսաստանի աջակցությամբ արագորեն կլուծեին հայ-վրացական տարածքային խնդիրները և հայկական գավառները կմիացնեին Հայաստանին:

Առավել սուր եղան դժգոհությունները թուրքերի հանդեպ հայ բոլշևիկների թույլ և անօգնական վիճակի պատճառով: Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումով թերևս ամենաշատն ակնկալվում էր Թուրքիայի հետ հարաբերությունների և տարածքային խնդիրների կարգավորում, 1914 թ. սահմանի վերականգնում, թուրքական զորքի հեռացում Կարսից և Ալեքսանդրապոլից²¹⁰: Սակայն թուրքերը ոչ միայն չէին լքում Կարսը և Ալեքսանդրապոլը, այլև դաժան վերաբերմունք էին ցուցաբերում այդ երկրամասերի, հատկապես Շիրակի հայ ազգաբնակչության²¹¹ նկատմամբ²¹²:

²⁰⁸ «Կոմունիստ», 1920, 21 դեկտեմբերի:

²⁰⁹ Իրազեկ Յ., Մտտիկ անցեալից. Պատմական դեպքեր եւ ապրումներ (1917-1922), էջ 94:

²¹⁰ Արշակունի Ա., Փետրուարի ապստամբութիւնը, «Հայրենիք», 1927, փետրուար, էջ 45:

²¹¹ Շիրակում 1920թ. նոյեմբերից մինչև 1921 թ. ապրիլ ամիսը թուրքերի գործադրած բռնությունների և տեղի կոմունիստական կազմակերպության

Հայ ժողովրդի ակնկալիքները չէին իրականանում: Ռուսաստանի արտգործժողկոմ Գ. Չիչերինի համոզմամբ թուրքերի հետ այնպիսի պայմանագիր պետք է կնքվեր, որ այն չխանգարեր ՌՍՖՍՀ և Անգլիայի միջև համաձայնություն կնքելուն, որ երաշխավորվեր Հայաստանի անկախությունը, որ անկախություն ապահովվեր Արևմտյան Հայաստանի մի մասի համար, բայց ոչ վերջնագրերով, որպեսզի դա չխանգարեր թուրքերի հետ բարեկամական հարաբերություններին²¹³:

1920 թ. դեկտեմբերի 15-ի նոտայով Մուխտար փաշան Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարության անունից լկտիորեն հայտարարում էր Չիչերինին, որ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը ոչ թե բռնի հաշտություն է, այլ հաշտություն, որը հիմնված է ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքի վրա, և իրենք ցանկացել են բռնազավթել սուկ թուրքական բնակչություն ունեցող տարածքները²¹⁴:

1920 թ. դեկտեմբերի 4-ին «Կոմունիստ» թերթում բոլշևիկները բարձրաձայնեցին, որ չեղյալ են հայտարարում Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը²¹⁵: Իրականում հայ բոլշևիկները ոչինչ չարեցին իրենց այդ հայտարարություն գործի վերածելու

անկարողության մասին առավել մանրամասն տե՛ս Աբրահամյան Հ., Ալեքսանդրապոլի իրադարձությունների շուրջ (1920 թ. նոյեմբեր-1921 թ. ապրիլ), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2007, թիվ 2, էջ 122-132:

²¹² Վրացեան Ա., Ինչո՞ւ և ինչպե՞ս խորհրդայնացաւ Հայաստանը, «Հայրենիք», 1940, փետրուար, էջ 79:

²¹³ Хармандарян С., Ленин и становление Закавказской федерации: 1921-1923, Ин-т ист. Партии при ЦК КП Армении, Ереван, 1969, стр. 51.

²¹⁴ Կիրակոսյան Զ., Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ (1915-ից մինչև մեր օրերը): Գիրք երկրորդ, Երևան, 1983, էջ 310:

²¹⁵ «Կոմունիստ», 1920, 4 դեկտեմբերի:

համար, և որ վերջիններիս նպատակը եղել է ժողովրդին գրգռել Դաշնակցության դեմ և տրամադրել հոգուտ բռնկիւնների²¹⁶:

Չի կարելի համոզված պնդել, որ թուրքերի հեռացումն Անդրկովկասից և Արևելյան Հայաստանից հայ բռնկիւնների համար որևէ նշանակություն չի ունեցել: Իսնդիրն այն է, որ թուրքերի հեռանալ պարտադրելու կարողություններն ու համառությունը չեն բավականացրել: Իսկ քեմալականները ոչ միայն չհեռացան Ալեքսանդրապոլից, այլև Խորհրդային Հայաստանի շրջափակումն ամբողջական դարձնելու նպատակով դեկտեմբեր-հունվար ամիսներին մեծ աղմուկ բարձրացրին Նախիջևանում, որով ոչ միայն բացառեցին 1920 թ. նոյեմբերի 30-ին Ադրբեջանի հեղկոմի դեկլարացիայով Նախիջևանի միացումը Հայաստանին, այլև փակեցին հարևան Իրանի հետ առևտուր անելու միակ հնարավոր ճանապարհը²¹⁷:

Շարունակելով հարևանների հետ Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների վարած ծախողված քաղաքականության թեման՝ Ս. Վրացյանը մատնանշում է հայ բռնկիւնների պարզաբանումները հայերի հանդեպ թուրքերի ունեցած թշնամության մասին: «Նրանք (հայ բռնկիւնները – Խ. Ս.) հաւատացնում էին ամենքին, թէ թուրքերի թշնամութիւնը դէպի հայերը հետեւանք է դաշնակցականների վերաբերմամբ տաճած ատելութեան: Բաւական է յայտարարել խորհրդային իշ-

²¹⁶ Իրազեկ Յ., Մոտիկ անցեալից. Պատմական դէպքեր եւ ապրումներ (1917-1922), էջ 93:

²¹⁷ Սարգսյան Կ., Հայաստանում սովետական իշխանության առաջին ամիսների ՀԿԿ ներքին քաղաքականության մի քանի հարցերի մասին, Հայաստանում սովետական իշխանության ամրապնդման պատմության մի քանի հարցեր (1920-1922թթ.), (Ժողովածու), էջ 10:

խանութինն եւ եղբայրական ձեռք մեկնել թուրքերին, թուրք-հայկական յարաբերութիւնները կը բարելաւուին եւ թուրք բանակը անմիջապէս կհեռանայ Ալեքսանդրապոլից ու Կարսից»²¹⁸: Փաստորեն հայ բոլշևիկները թուրքերի հանդեպ ավելի սթափ ու հաշվարկված քաղաքականություն վարելու փոխարեն կարծում էին, որ հայության հանդեպ նրանց թշնամական վերաբերմունքի պատճառը Դաշնակցությունն էր: Խորհրդային իշխանության գալով ժողովուրդն ակնկալում էր թուրքերի հեռացումն առնվազն Կարսից և Ալեքսանդրապոլից:

Ամենազավեշտալին այն էր, որ Հայաստանի բոլշևիկյան իշխանությունները ճգնում էին թուրքերին ապացուցել, որ իրենք տարբերվում են նախկին իշխանություններից: Իսկ այդ անկարող քաղաքականությունն ավելի էր ոգևորում թուրքերին²¹⁹:

Ասել, թե Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները ոչինչ չէին անում հայ-թուրքական հարաբերությունները կարգավորելու ուղղությամբ, սխալ կլինի: 1920 թ. դեկտեմբերի 10-ին Խորհրդային Հայաստանի արտգործժողկոմ Ա. Բեկզադյանը դիմում է Քեմալական Թուրքիայի արտգործնախարար Ահմեդ Մուխտարին, Արևելյան ռազմաճակատի հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիրին՝ խնդրելով նրանց վերջ դնել բռնություններին Ալեքսանդրապոլում²²⁰: Ավելի ուշ Խորհրդային Ռուսաստանի արտգործժողկոմ Գ. Չիչերինն է հեռագրում Բաքու՝ Կովկասի կոմունիստների առաջնորդ Գ. Օրջոնիկիձեին և

²¹⁸ Վրացեան Ս., Հայաստանը բոլշևիկեան մուրճի և թրքական սայի միջեւ, էջ 220:

²¹⁹ Նույն տեղում:

²²⁰ «Կոմունիստ», 1920, 14 դեկտեմբերի:

պատվիրում, որ փոխանցեն թուրքերին՝ անմիջապես դադարեցնեն թալանը և անօրինականությունները ռազմակալված Հայաստանում, կրկնեն Ալեքսանդրապոլը մաքրելու պահանջը²²¹:

Խորհրդային Հայաստանի արտագործող կոմ Ա. Բեկզադյանի հեռագրերին թուրքերը կարևորություն չէին տալիս և արհամարհում էին «դաշնակից» բոլշևիկների պահանջները²²²: Փաստորեն հայ բոլշևիկները կոտորեն չէին նկատում թուրքերի թշնամությունը և ակնկալում էին վերջիններիս բարեգթությունը հայերի և Հայաստանի հանդեպ: Երբեմն նվաստացման հասնող նրանց հավաստիացումները թուրքերի հետ «եղբայրական քաղաքականություն» վարելու մտադրության մասին միայն ավելի էին թուլացնում Հայաստանի դիրքերը:

Հայհեղկոմի արտաքին քաղաքական ձախողումներին անդրադառնալիս «Դրոշակի» 1931 թ. հունվար-փետրվարի համարը մատնացույց է անում բոլշևիկ պատմաբան Բ. Բորյանի աշխատությունը²²³: Վերջինս, խոսելով այս խնդրի շուրջ, գրում է. «Խորհրդային իշխանությունը ոչ մի գործնական քայլ չէր ձեռնարկում թուրքերին Հայաստանից հեռացնելու ուղղությամբ, մինչդեռ ժողովուրդը համոզված էր, որ խորհրդայնացումից և Խորհրդային Ռուսաստանի հետ բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատելուց հետո թուրքերը Հայաստանում այլևս անելիք չունեին, իսկ Ռուսաստանը թույլ չի

²²¹ Кузнецова С., Крах турецкой интервенции в Закавказье в 1920—1921 годах, «Вопросы истории», 1951, № 9, стр. 151.

²²² Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութիւնը, «Հայրենիք», 1922, դեկտեմբեր, էջ 53:

²²³ «Դրոշակ», 1931, թիւ 1-2, էջ 4-8:

տա թուրքերին տիրել Հայաստանի տարածքին, որի վրա նրանք ոչ մի իրավունք չունեին: Ժողովուրդը համոզված էր, որ թուրքերը եկել էին Խորհրդային Ռուսաստանի գիտությամբ և աջակցությամբ, որպեսզի տապալեն Հայաստանի դաշնակցական կառավարությունն ու Խորհրդային Հայաստանի վրայով կապ հաստատեն Ռուսաստանի հետ: Պարզվեց, որ թուրքերը եկել են որպես զավթիչներ, և երկրի վիճակն ավելի է ծանրացել, որին ժողովուրդը չէր կարող սպասել Խորհրդային իշխանության Հայաստան գալուց»²²⁴: Փաստորեն բուլշևիկների արտաքին քաղաքական ձախողումները փաստվում են նաև Խորհրդային պատմաբանի եզրակացություններով:

Այդուհանդերձ, որքան էլ դաշնակցական գործիչները փորձեն համոզիչ փաստարկներ ներկայացնել Հայիեղկոմի կողմից Հայաստանի տարածքային խնդիրները լուծելու անկարողության վերաբերյալ, ակներև է, որ երկու-երեք ամսում հնարավոր չէր կարգավորել հարևանների հետ արդեն իսկ բարդացած հարաբերությունները: Թերևս դրա համար ժամանակ էր պետք:

Քննելով Փետրվարյան ապստամբության պատճառները, պետք է անդրադառնալ մի կարևոր խնդրի, թե ինչպես են այն որակել ժամանակակիցները: Երբեմն այն ներկայացվել է որպես «ավանտյուրա» (արկածախնդրություն): Հատկանշական է այն, որ ապստամբությանն այդպիսի որակավորում տրվել է նույնիսկ դաշնակցական շրջանակների կողմից: Դրոն, ով Փետրվարյան ապստամբության օրերին Մոսկվայում էր գտնվում, տարիներ հետո իր կնոջն ասել է. «Իհարկե, Փետր-

²²⁴ Борьян Б., նշվ. աշխ., էջ 135, 136:

վարյան ապստամբությունը ավանտյուրա էր, բայց ես շատ էի ուզում լինել իմ ընկերների կողքին»²²⁵:

Փետրվարյան ապստամբությունը ձգտել են որպես «ավանտյուրա» ներկայացնել նաև խորհրդային պատմաբանները: Արարատ Հակոբյանի դիտարկմամբ այդ ձգտումով է պայմանավորված ապստամբության մասնակիցների թվի հնարավորինս նվազեցված ցույց տալը²²⁶:

Սակայն ապստամբության մասնակիցները, բնականաբար, չէին ընդունում «ավանտյուրա» եզրույթը: Բոստոնի «Հայրենիք» օրաթերթում տարագիր սոցիալիստ-հեղափոխական Արշամ Խոնդկարյանը գրում է, որ «ամենից անհիմք մեղադրանքը փետրուարի ապստամբության դէմ, դա այն «աւանտիրա» արկածախնդրութիւն կոչելն է»²²⁷: Նա որպես օրինակ ներկայացնում է 1920 թ. մայիսյան դեպքերը Հայաստանում: Բոլշևիկներն այն անվանում են ապստամբություն, իսկ փետրվարյան իրադարձությունները՝ ավանտյուրա: Մինչդեռ իսկական ավանտյուրա, ըստ Խոնդկարյանի, մայիսյան դեպքերն էին, որոնք, ի տարբերություն փետրվարյան իրադարձությունների, զանգվածային բնույթ չունեցան և պաշտպանություն չգտան ժողովրդի կողմից²²⁸:

²²⁵ Դրոյի այս խոսքերի մասին մեզ հայտնել է նրա թոռնուհին՝ Իրինա Կանայանը, ով դրանք լսել է իր մորից:

²²⁶ Հակոբյան Ա., 1921 թ. փետրվարյան իրադարձություններում «կարմիրների» և ապստամբների զինուժի մասին հայ պատմագրության մեջ, «Պատմաբանասիրական հանդես», 2011, թիվ 2, էջ 3:

²²⁷ «Հայրենիք», 1928, 1 մարտի:

²²⁸ Նույն տեղում:

Ս. Վրացյանն ապստամբությունն անվանում է քաղաքացիական կռիվ²²⁹:

Կ. Սասունին նշում է, որ ապստամբությունը ժողովրդական բնույթ էր կրում, և հետևաբար՝ ավանտյուրայի մասին խոսք լինել չէր կարող: «Շարժումը ղեկավարում էր դաշնակցությունը, սակայն նրա կողքին էին նաև Ս. Յեղափոխականները, Ս. Դեմօկրատներ, ժողովրդական թե՛ պահպանողական այլ հոսանքներու պատկանողները: Մեզ դեմ էին միայն բոլշևիկներն ու թիւրք-թաթար տարրերը»²³⁰, գրում է Կ. Սասունին: Ինչ վերաբերում է քաղաքացիական կռիվի հանգամանքին, նա պնդում է, որ Հայաստանում տեղի ունեցած ապստամբությունը քաղաքացիական կռիվի հանգամանք չուներ: Իրենց էությանմբ այդ կռիվներն ուղղված էին օտար տիրապետության դեմ²³¹:

Եթե գտնում ենք, որ Փետրվարյան ապստամբության պատճառներից մեկը անկախության վերականգնման խնդիրն է, հետևաբար՝ խորքի մեջ այս իրադարձությունները կարելի է որակել որպես օտար տիրապետության²³² դեմ բարձրացված ապստամբություն:

Ռամկավարները գտնում էին, որ այն եղբայրասպան պատերազմ էր²³³: Ապստամբության օրերին արտասահմա-

²²⁹ Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, հ. 2, էջ 17:

²³⁰ Սասունի Կ., Հայկական ազատամարտի վերջին դրուագը եւ անկախութեան սերունդը, «Դրօշակ», 1926, թիւ 3, էջ 73:

²³¹ Նույն տեղում:

²³² Նկատի ունենք բոլշևիկյան տիրապետությունը, որը ներմուծվել էր օտարների կողմից:

²³³ Անդրեասեան Ա., Պատմութիւն Ռամկավար ազատական կուսակցութեան Ամերիկայի Արեւմտեան շրջանակի, Լոս Անճելըս, 1981, էջ 14:

նում գտնվող ռամկավարները նույնպես քննադատեցին Դաշնակցությանը, որ ժողովրդին ապստամբության մղեց²³⁴: Արձագանքելով մինչ ապստամբությունը Հայաստանում տեղի ունեցող բռնություններին՝ Հայ ռամկավար կուսակցության կենտրոնական վարչության անդամ Արտակ Դարբինյանը Կ. Պոլսից Երևան՝ կուսակցության Հայաստանի կենտրոնական խորհրդին հղած նամակում կոչ էր անում հնազանդվել Հայաստանի կոմունիստական իշխանություններին՝ պատճառաբանելով, որ դժգոհությունների պատճառով առաջ եկած քաղաքացիական կռիվներին հայ ժողովուրդը կարող է և չդիմանալ²³⁵: Ռամկավար հայտնի գործիչ Վահան Թեքեյանը ապստամբությունն արկածախնդրություն է անվանում²³⁶: Նույն գործիչը դրանից մեկ տարի առաջ գրել էր, որ Փետրվարյան ապստամբությունը Դաշնակցության «մենիշխանությունը» վերականգնելու փորձ է եղել²³⁷:

Հնչող մեղադրանքներին Ս. Վրացյանը հետևյալ պատասխանն է տալիս. «Բոլշեվիկները մեզ դատապարտում են, որ այնքան հայ սպանուեցաւ քաղաքացիական կռուում մեր պատճառով, այնքան հարստութիւն փչացաւ: Խորապէս ցատում ենք, բայց ո՞վ եղաւ քաղաքացիական կռիւ պատճառը: Մե՞նք բանտերը նետեցինք հազարաւոր անմեղ մարդկանց, որոնց գլխին կախուել էր բոլշեվիկեան կացինը, մե՞նք կացնահարեցինք անմեղ մարդկանց, մե՞նք խլեցինք ժողովրդից հա-

²³⁴ Դարբինեան Ա., Հայ ազատագրական շարժման օրերէն (յուշեր 1890էն 1940), Փարիզ, 1947, էջ 475:

²³⁵ Նույն տեղում, էջ 473:

²³⁶ «Ժողովրդի ծայնը», Կ. Պոլիս, 1922, 14 յունուարի:

²³⁷ «Վերջին լուր», 1921, 28 մարտի:

ցի իր վերջին կտորը, մե՞նք թալանեցինք եւ վատնեցինք հային ունեցուածքը: Խորապէս ցաւում ենք, բայց եթէ Փետրուարեան ապստամբութիւնը տեղի չունենար, պակա՛ս հայեր կը կոտորուէին բոլշեւիկների ձեռքով, պակա՛ս նիւթական կորուստ կ'ունենար հայ ժողովուրդը»²³⁸:

Աններելի է, իհարկեւ, եղբայրասպան կոռիւքներ թոյլ տալը: Սակայն փաստերի խոր ուսումնասիրությունը ցոյց է տալիս, որ այդ կոռիւքների հիմնական սադրողները եղան բոլշեւիկները:

1921 թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառները կարելի է հանրագումարի բերել հետևյալ կետերում.

- Հայաստանում իշխանությունը 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին բոլշեւիկներին հանձնելուց շատ կարճ ժամանակ անց առաջ եկած համաժողովրդական դժգոհության ալիքը բավական լուրջ առարկայական հիմքեր ուներ: Խորհրդային իշխանությունների գործադրած բռնությունները Հայաստանում անհետևանք չէին անցնելու: Հայ կոմունիստների վարած անկարող և անհեռատես քաղաքականությունը դրսևորվեց բոլոր ոլորտներում:

- Առաջին հերթին հիասթափեցնող եղավ բոլշեւիկների կողմից դեկտեմբերի 2-ի Երևանի համաձայնագրով նախատեսված պայմանների ոտնահարումը: «Հակահեղափոխական»-ի հորջորջումով անհարկի զանգվածային ձերբակալությունները և բռնությունները՝ հատկապես մտավորականների և գինվորականների հանդեպ, համաժողովրդական դժգոհության ալիք բարձրացրեցին:

²³⁸ Վրացեան Ա., Կեանքի ուղիներով..., հ. 2, էջ 200:

- Բացասական է գնահատվում նաև բուլլեիկների վարած «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը, ինչն ուղեկցվեց ոչ միայն ծայրահեղ բռնություններով ու անիշխանության դրսևորումներով, այլև առավել ծանրացրեց առանց այդ էլ թշվառության եզրին հասած ժողովրդի սոցիալական վիճակը:

- Համաժողովրդական ապստամբության գլխավոր պատճառներից էր նաև արևմտահայության խնդիրների անտեսումն ու Հայաստանի անկախության գաղափարի նսեմացումը:

- Պակաս կարևոր չէր նաև օրակարգային համարվող հարևանների հետ ունեցած տարածքային խնդիրները կարգավորելու հայ բուլլեիկների անկարողությունը:

ԳԼՈՒԽ 2

1921 Թ. ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ

Վերոնշյալ դժգոհությունների հետևանքներն իրենց երկար սպասել չտվեցին: Հայիեղկոմի իշխանության գալուց ընդամենը երկուսուկես ամիս անց Հայաստանում պայթեց հակաբոլշևիկյան ապստամբությունը: Համաժողովրդական հասունացող շարժումը ապստամբության վերածվելու պահին սկսեց ղեկավարվել Դաշնակցության կողմից:

Փետրվարի կեսերին դժգոհությունները հասնում են գագաթնակետին: Փետրվարի 9-ի և 10-ի գիշերները ծերբակալվում է 100-ից ավելի մարդ, որոնց թվում՝ առաջին հանրապետության ականավոր գործչներ Հովհաննես Քաջազնունին, Լևոն Շանթը, Նիկոլ Աղբալյանը և ուրիշներ²³⁹: Մինչ այդ բանտարկվել էին Ավետիք Սահակյանը, Արշալույս Աստվածատրյանը, Բախշի Իշխանյանը, գնդապետ Նիկոլայ Ղորղանյանը, խմբապետ Համազասպը և ուրիշներ:

1921 թ. փետրվարի 10-ին Հակոբ Տեր-Հակոբյանը (Իրազեկ) և Երվանդ Սարգսյանը Կոտայքի Ջառ գյուղում հանդիպում են Կուռռ (Սուրեն) Թարխանյանին և խմբապետ Մարտիրոսին (Աբրահամյան): Այստեղ քննարկվե-

²³⁹ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 40, թ. 75, 76:

ցին ապստամբության նախապատրաստական աշխատանքները: Փետրվարի 13-ին Ջառում տեղի ունեցավ խորհրդակցությունը, որի նախաձեռնողը ՀՅԴ Հայաստանի կոմիտեն էր: Որոշվեց, որ ապստամբությունը պետք է սկսել փետրվարի 16-ի գիշերը²⁴⁰: Ապստամբական ուժերի հրամանատար նշանակվեց Կուռո Թարխանյանը, իսկ տեղակալ՝ խմբապետ Մարտիրոսը:

Մինչև փետրվարի 17-ը ապստամբները գրավեցին Աշտարակը, Էջմիածինը, Բաշ-Գառնին, Ախտան (Հրազդան) և այլ բնակավայրեր: Փետրվարի 18-ին ապստամբ ուժերը Կուռո Թարխանյանի և Բաշգառնեցի Մարտիրոսի գլխավորությամբ մտան Երևան: Բոլշևիկները և կարմիր զորամասերը հեռացան Ղամարլու (Արտաշատ): Բանտերից ազատվեցին Հ. Քաջազնունին, Լևոն Շանթը, Ն. Աղբալյանը և հարիւրաւոր այլ պետական գործիչներ ու մտավորականներ:

Երևանի գրավումից անմիջապես հետո Սիմոն Վրացյանի գլխավորությամբ ստեղծվեց «Հայրենիքի փրկության կոմիտե», որը պետք է կառավարեր երկիրը մինչև կառավարության ձևավորումը: Կոմիտեն փետրվարի 18-ին ժողովրդին ուղղած իր առաջին ուղերձում

²⁴⁰ Սասունի Կ, նշվ. աշխ., էջ 92:

կոչ էր անում պաշտպանել կարգ ու կանոնը, խստիվ կատարել Կոմիտեի բոլոր կարգադրությունները²⁴¹:

Հայ հասարակական-քաղաքական և պատմագիտական մտքի կողմից Փետրվարյան ապստամբությանը տրված գնահատականների մեջ առանձնակի տեղ է գրավում ապստամբության ինքնաբուխ կամ նախօրոք կազմակերպված լինելու խնդիրը:

Փետրվարյան ապստամբության հերթական տարեդարձին նվիրված Բոստոնի «Հայրենիք»-ի խմբագրականում նշվում է, որ ապստամբությունն ինքնաբուխ էր, այն նախապես ծրագրված չէր, այլ բան է, որ ընթացքում դաշնակցականները ղեկավարեցին այն: «Անվիճելի իրողութիւն մըն է, որ փետրուարեան ապստամբութիւնը ոեւէ կուսակցութեան կազմակերպած գործը չէր: Ճիշտ է, որ Դաշնակցականները խոշոր եւ նոյնիսկ ղեկավարող դեր կատարեցին այդ ապստամբութեան մէջ: Բայց ճիշդ է նոյնպէս, որ հայ ժողովուրդի բոլոր տարրերն ու հոսանքները, բացի միայն հայանուն բոլշեիկներէն, իրենց անվերապահ մասնակցութիւնը բերին փետրուարեան ապստամբութեան», - գրում է թերթը²⁴²:

«Հայրենիք»-ի խմբագիր Ռուբեն Դարբինյանը հետագայում ևս պնդում է, որ ապստամբությունը տարերային և ինքնաբուխ էր. «Բոլշեիկներու սանձարձակ բռնու-

²⁴¹ ՀԱԱ, ֆ. 37, ց. 1, գ. 9, թ. 5, 5 շրջ., հմմտ. «Ազատ Հայաստան», Երեւան, 1921, 19 փետրուարի:

²⁴² «Հայրենիք», 1934, 18 փետրուարի:

թիւններն ու բռնագրաւումները այնպիսի բուռն զայրոյթ էին առաջացուցեր անոնց իշխանութեան դէմ, որ ամէն տեղ ժողովուրդի բանիմաց եւ գործօն տարրերը, **ինքնաբերաբար եւ մեծ մասամբ իրարմէ անկախ** (ընդգծումը հեղինակինն է – Խ. Ս.) գաղտնի խումբեր ու մարմիններ սկսան կազմել, զինուիլ եւ ամէն տեսակ պատրաստութիւններ տեսնել՝ տապալելու համար օր աւուր իրենց անելի անտանելի դարձնող Սովետական կոչեցեալ օտար իշխանութիւնը»²⁴³: Ռ. Դարբինյանն անժխտելի իրողություն է համարում այն, որ Դաշնակցության պատասխանատու մարմիններն ու գործիչները դեմ էին խորհրդային իշխանության դեմ որևէ ապստամբության: Ստեղծված քաղաքական պայմաններում մեր ժողովուրդը չէր կարող դրսից որևէ օգնություն ստանալ, իսկ եղած իր ուժերն էլ շատ փոքր էին՝ զինված պայքարի մտնելու Խորհրդային Ռուսաստանի նման տերության դեմ²⁴⁴:

Բուենոս Այրեսի «Արմենիա» թերթը (դաշնակցական) գրում է, որ ապստամբությունը հասունանալուց հետո նրա ղեկավարությունը ստանձնեց Դաշնակցությունը, և ավելացնում. «Վերջինիս շուրջը հաւաքուեցան քաղաքական բոլոր կուսակցութիւններն ու հոսանքները՝ Ռամկավար, Սօցիալիստ-Յեղափոխական, Սօց. Դեմոկրատ, Չէզոք, մեծ, պզտիկ, կին, երեխայ, ծեր, երիտասարդ,

²⁴³ Դարբինեան Ռ., Փետրուարեան ապստամբութեան 50-ամեակին առթիւ (Իմբագրական), «Հայրենիք», 1971, թիվ 1, գարուն, էջ 1:

²⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 2:

գիւղացի, մշակ-բանուոր, մէկ խօսքով Հայաստանը միակամ, միահամուռ եւ վճռական»²⁴⁵: Հետագայում ուսմակավարները, որոնք առանձին զորամասով մասնակցել էին Փետրվարյան ապստամբությանը, վերջում հրաժարվեցին այդ պատվից և դարձան այդ «եղբայրասպան» կովի ոխերիմ հակառակորդները²⁴⁶:

Այն, որ ի սկզբանե Դաշնակցությունը տրամադրված չի եղել հակաբոլշևիկյան գործողությունների, երևում է Հայաստանի խորհրդայնացման մասին ընդունած որոշումից: 1920 թ. դեկտեմբերի 1-ի հայտնի որոշումը մեզ հիմք է տալիս համոզվելու, որ գոնե սկզբնական շրջանում դաշնակցականները տրամադրված էին հանդուրժելու բոլշևիկներին: Ճիշտ է, կային փոքրաթիվ գործիչներ, որոնք նույն դեկտեմբերի 1-ին դեմ էին Հայաստանի խորհրդայնացմանը, սակայն մեծամասնության որոշումով իշխանությունը հանձնվեց Հայիեղկոմին:

Այլ հարց է, որ Հայաստանի խորհրդայնացումից որոշ ժամանակ անց, այնուամենայնիվ, դաշնակցականները սկսեցին նախապատրաստվել հակաբոլշևիկյան գործողությունների:

Աթենքի համայնավար «Սևան» պարբերականը գտնում է, որ ամեն դեպքում ինչ բռնություններ էլ կիրառեին բոլշևիկները, դաշնակցականները պարտավոր էին

²⁴⁵ «Արմենիա», 1933, 18 փետրուարի:

²⁴⁶ Վրացեան Ա., Կեանքի ուղիներով ..., էջ 199:

համակերպվել: Ավելին, թերթը կարծում է, որ ոչ միայն բոլշևիկները, այլև դաշնակցականներն են դրժել դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագիրը: «Ճիշդ է, որ բոլշևիկները քաղաքական բանտարկուֆին, ձերբակալուֆիններ, աքսոր եւ մահապատիժներ ըրին կողմերու միջեւ կընքուած Դեկտ. 2ի համաձայնագրին հակառակ գործած ըլլալնուն համար: Սակայն օրուան իշխանութիւնը անջնջելի ներողամտութիւն մը փորձած պիտի ըլլար, եթէ թոյլ տար որ Դաշնակ նախարարները յենուած համաձայնագրի մը տրամադրութեան վրայ օր ցերեկով հորը փորէին օրուան իշխանութեան...,- գրում է թերթը և շարունակում,- Սո՛ւտ է դաշնակցական «իրազեկի» մը 1931 Փետր. «Հայրենիք»ի թիւին մէջ գրածը որ կըսէ «փրկութեան կօմիտէն (դաշնակիզմը) Հայաստանի Խորհրդայնացումից 15-18 օր վերջն իսկ արդէն կազմակերպուած պատրաստ էր եւ գործի վրայ, որ գիտէր թէ բոլշևիկները Հայաստանում թոյլ են եւ ուրեմն շատ հեշտ հետերնին հաշիւ փակել: Եթէ Դաշնակցութիւնը անկեղծ էր իր ստորագրած համաձայնագրին վերաբերմամբ, ապա ուրեմն յանուն ինչի՞ կ'ըլլային այս պատրաստութիւնները բոլշևիկութեան (օրուան իշխանութեան) հետ հաշիւ մաքրելու համար»²⁴⁷:

Իսկ ո՞րն էր դաշնակցականների կողմից խոստման դրժումը: Նման հիմք քննադատողներին տվել է, ինչպես

²⁴⁷ «Սեւան», 1934, 11 մարտի:

ակնարկում է «Սևան»-ի հողվածագիրը, Իրազեկի՝ 1931 թ. փետրվարին «Հայրենիք» օրաթերթում հրատարակված «Դաշնակցությունը եւ Փետրուար 18ը» հոդվածը: Այստեղ հեղինակը գրում է, որ «նոյն տարուայ (1920թ.) դեկտ. 20ի մօտերքը, այսինքն Հայաստանի խորհրդայնացումից ընդամէնը 15-18 օր յետոյ արդէն կազմակերպուած պատրաստ էր եւ գործի վրայ Դաշնակցութեան ղեկավար մարմինը»²⁴⁸:

Իրազեկի այս հոդվածը հիմքեր է տալիս նաև Շահան Նաթալուն, որպեսզի վերջինս ևս պաշտպանի Փետրվարյան ապստամբությունը նախապես ծրագրված լինելու տեսակետը:

Շ. Նաթալին գրում է, որ Փետրվարյան ապստամբության ճիշտ գնահատականի համար անհրաժեշտ է «քննել դէպքերը ժամանակագրական կարգով եւ ճշդել պատճառն ու հետևանքը»²⁴⁹: Իսնդիրն այն է, որ, ըստ Նաթալու, մինչև դեկտեմբերի 20-ը հալածանքներ դաշնակցականների նկատմամբ հիմնականում չեն եղել: Իսկ, ըստ Իրազեկի, դեկտեմբերի 20-ին արդեն ստեղծվել էր Հայրենիքի փրկության կոմիտեն, որի մասին իմանալով՝ բոլշևիկները սկսեցին բռնություններ իրականացնել: Այսինքն՝ դաշնակցականների հանդեպ հալածանքները ոչ թե հետևանք, այլ պատճառ կարող են դիտվել:

²⁴⁸ «Հայրենիք», 1931, 20 փետրուարի:

²⁴⁹ Շահան, Ալեքսանդրապօլի դաշնագրէն 1930ի կովկասեան ապստամբութիւնները (վերագնահատումներ), հ. Ա, էջ 141:

Շ. Նաթալին գտնում է, որ սխալ էր Փետրվարյան ապստամբությունը հրահրելը, քանի որ թուրքը դեռ գտնվում էր Ալեքսանդրապոլում, և «ռիսկային» էր դա²⁵⁰: Նրա կարծիքով, եթե Ս. Վրացյանը չլիներ ապստամբության գլուխ, ապա նա անպայման պետք է պատասխանատվության կանչեր ապստամբության կազմակերպիչներին: Շ. Նաթալին համոզված է, որ Հ. Տեր-Հակոբյանի մատնանշած մարմինը ստեղծվել էր՝ ապստամբություն բարձրացնելու համար: «Մինչեւ Դեկտ. 20, Բոլշևիկներու կողմէ Հայաստանի մէջ ապստամբութիւն մը արդարացնող պատճառներ չտրուելով մէկտեղ, Վրացեան և կարգ մը իրեն նման «դաշնակցական»ներ կեանքի կը կոչեն «Փրկութեան կօմիտէ»ն, իբր զուտ ապստամբական մարմին», - գրում է Շ. Նաթալին²⁵¹:

Հաշվի առնելով այն, որ կուսակցական և պետական մարմինների որոշմամբ դեկտեմբերի 2-ին Դաշնակցությունն իշխանությունը հանձնեց բոլշևիկներին, Շ. Նաթալին գտնում է, որ Փետրվարյան ապստամբությունն իրականացնողները պետք է պատասխանատվության ենթարկվեն թե՛ կուսակցականորեն, թե՛ պետականորեն²⁵²: Մեր կարծիքով Հ. Տեր-Հակոբյանի վերոհիշյալ հոդվածը բավարար հիմքեր չի տալիս պնդելու, թե 1920 թ. դեկտեմբերին Դաշնակցությունն արդեն ստեղծել էր

²⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 171:

²⁵¹ Նույն տեղում, էջ 238:

²⁵² Նույն տեղում, էջ 208:

ապստամբություն ծրագրող կուսակցական մարմին: Պետք է համաձայնվել Ա. Հակոբյանի այն համոզման հետ, որ դեկտեմբերի կեսերից Ս. Վրացյանի գլխավորությամբ գաղտնի մարմնի՝ ՀՅԴ Հայաստանի կոմիտեի ստեղծումը բոլորովին չէր նշանակում անցում զինված ապստամբության նախապատրաստության ու կազմակերպման: Այլ բան է, որ հետագա դեպքերի զարգացումը հանգեցրեց այդ քայլին²⁵³:

Շ. Նաթալին մեկ այլ առիթով ակնարկում է, որ նույնիսկ դեկտեմբերի սկզբին Երևանից հեռացողներն ապստամբություն էին ծրագրում: Օրինակ, ըստ Նաթալիի, հակախորհրդային ապստամբության կազմակերպման համար Ռուբեն Տեր-Մինասյանն անցնում է «ապստամբ Զանգեզուր»²⁵⁴: Մեր կարծիքով Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման առաջին օրերին հակաբոլշևիկյան գործողություններ չեն ծրագրվել, և Ռուբենը Զանգեզուր է գնում՝ Պարսկաստան անցնելու համար: Այլ բան է, որ Երևանից ստացվող լուրերը նրան ստիպել են մնալ Զանգեզուրում և օժանդակել բոլշևիկների դեմ հասունացող ժողովրդական ըմբոստությանը²⁵⁵:

Իսկ նախկին վարչապետ Ալեքսանդր Խատիսյանը, որ խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների հրա-

²⁵³ Հակոբեան Ա., Փետրվարյան ապստամբությունը հայ պատմագրության մեջ, «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, 2011, թիվ 1, էջ 140:

²⁵⁴ Շահան, Երեանի համաձայնագիրը, էջ 371:

²⁵⁵ Ստեփանյան Խ., Ռուբեն Տեր-Մինասյան (Կյանքը և գործը), էջ 117:

հանգով ստիպված էր հեռանալ Հայաստանից և հաստատվել Թիֆլիսում, գրում է, որ Փետրվարյան ապստամբության մասին ինքը տեղեկացել է փետրվարի 21-ին Վրաստանի արտգործնախարար Ե. Գեգեչկորուց²⁵⁶:

Այն, որ մինչև 1921 թ. հունվարի կեսերն ապստամբություն չի ծրագրվել, երևում է Դրոյի՝ Զարեհ ծածկանունով 1948 թ. հրատարակած մի հոդվածում: «Հալածանքը սկսաւ հայկական բանակի հրամանատարութեան դէմ: Յունուարին Մոսկուայի կառավարութիւնը պահանջեց Դրոյի հեռացումը Հայաստանէն: Դրօ որոշեց երթալ՝ հակառակ անոր, որ իր ձեռքին տակ գտնուող հայկական բանակի թիւը շատ աւելի մեծ էր, քան եկուր սովետական բանակը: Կուսակցութեան որոշումով եւ իր համաձայնութեամբ Դրօ բռնեց աքսորի ճամբան: Եթէ այդպէս չընէր, Հայաստանը պիտի իյնար քաղաքացիական սպանիչ կռիւներու գիրկը եւ առանց անոր ալ արիւնաքամ հայութիւնը պիտի ենթարկուէր նոր զրկանքներու», - նշում է հոդվածագիրը²⁵⁷: Ըստ էության այս գրությունը ևս փաստում է, որ 1920 թ. դեկտեմբերին ապստամբական մարմին չի ստեղծվել: Այլապես Դրոն չէր հեռանա Հայաստանից, որի հնարավորությունը նա ուներ: Ավելին, ինչպես տեսանք, Դրոյի՝ Հայաստանից գնալու հիմնական նպա-

²⁵⁶ Էսատիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, «Հայրենիք», Բոստոն, 1926, նոյեմբեր, էջ 101:

²⁵⁷ «Արեւելք», Գահիրէ, 1948, 18 փետրուարի, հմմտ. Գևորգյան Հ., Դրօ, էջ 489:

տակն այն էր, որ իր ներկայությամբ հակասություն չհրահրի, և քաղաքացիական կռիվներ տեղի չունենան:

Հետագայում Խորհրդային Միությունում ևս տիրապետող էր այն տեսակետը, որ ապստամբությունը նախապես էր ծրագրվել: Ապստամբության նախապես պատրաստված լինելու մասին տեսակետի հիմք խորհրդային իրավաբան Գրիգոր Չուբարյանին տվել է անգլիական «Թայմս» թերթի՝ 1921 թ. հունվարի 27-ի հաղորդագրությունը. «Դաշնակների լիդերներն այս ամսի (հունվարիս.Ս.) սկզբներին Թիֆլիզում ունեցած կոնֆերանսում վճռել են բոլոր հնարավոր միջոցներով շարունակել կռիվը բոլշևիզմի դեմ, սակայն առանց դրսի ոգնության ոչ մի հույս չկա, որ Հայաստանը կարողանա ազատվել բոլշևիկների լծից»²⁵⁸: Սակայն այս հաղորդագրությունից չի կարելի եզրակացնել, որ ապստամբություն է ծրագրվել Հայաստանի խորհրդային իշխանության դեմ²⁵⁹: Արտաշես Կարինյանը գաղտնի մարմին ստեղծելու թվականի վերաբերյալ այլ տեսակետ է հայտնում. «Երևանում դաշնակցական գաղտնի կոմիտեն («Հայաստանի կոմիտեն») կազմվել էր դեկտեմբերի 2-ին»²⁶⁰: Իսկ Սփյուռքում հրա-

²⁵⁸ Չուբարյան Գ., Դաշնակցության տաճկական որիենտացիան յեվ Հայրենիքի փրկության կոմիտեն, Յերեվան, 1929, էջ 38:

²⁵⁹ Ղազախեցյան Վ., Գևորգյան Հ., Դաշնակցության կողմից Փետրվարյան ապստամբության ղեկավարման հարցի շուրջ, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2003, թիվ 1, էջ 47:

²⁶⁰ Կարինյան Ա., Դաշնակցությունը յեվ իր զինակիցները, Յերևան, 1932, էջ 91:

տարակված ապստամբության մասնակիցների հողվածների մասին վերջինս գրում է. «Նրանց հողվածների և տեսությունների մեջ հիշատակված փաստերը հաստատում և ապացուցում են, վոր փետրվարի 18-ը յեղել է մաուզերիստական գվարդիայի վաղորոք պատրաստված շարժում»²⁶¹:

Ինչպես վերևում նշեցինք, դաշնակցական գործիչներն իշխանությունը բոլշևիկներին հանձնելուց հետո սկզբնական շրջանում որևէ հակապետական գործունեություն չեն ծրագրել: Թիֆլիսում գտնվող ՀՅԴ Բյուրոյի անդամ Սարգիս Արարատյանը 1921 թ. հունվարի 5-ին նամակ է գրում ՀՀ Փարիզի պատվիրակության նախագահ Ավետիս Ահարոնյանին, որտեղ նշում է, որ չնայած բոլշևիկների վարած բռնությունների քաղաքականությանը մինչև կուսակցական կոնֆերանսի հրավիրումը «երկրի մարմիններն ու ընկերները, որոնք այժմս հարկադրաբար վարում են ստորերկրեայ աշխատանք, պիտի խուսափեն ակտիւ քայլեր անելուց և ամեն միջոց պիղի գործադրեն՝ մեղմելու համար սովետական ռեժիմի բացասական կողմերի ազդեցութիւնը...»²⁶²: ՀՅԴ բյուրոյականի համար առավել կարևոր է եղել երկրի անկախության պահպանումը: Պետք է աշխատեն պահել երկրի անկախությունը, թուրքերին դուրս հանել երկրից և ապահովել

²⁶¹ Նույն տեղում, էջ 96:

²⁶² Ե. Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի թանգարան, Ավետիս Ահարոնյանի ֆոնդ, գ. 214, թ. 2:

ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը²⁶³: Այսպիսով, 1921 թ. հունվարին Դաշնակցության ղեկավար բարձրագույն մարմինը ոչ միայն գործող իշխանությունների դեմ որևէ գործողություն չէր ծրագրում, այլև կոչ էր անում շարունակել աջակցել պետականաշինական գործունեությանը:

Սակայն իրավիճակը փոխվում է փետրվարին, ինչը երևում է Թիֆլիսում գտնվող մյուս բյուրոյականներ Արշակ Ջամալյանի և Գևորգ Ղազարյանի՝ փետրվարի 14-ին Ավետիս Ահարոնյանին հղած նամակից²⁶⁴: Այստեղ նամակի հեղինակները դժգոհում են, որ չնայած նախապես իրենց կողմից տրված խոստմանը «երկիրն ամբողջացնելու հարցերում խորհրդային իշխանութիւնները սահմանափակուել են լոկ «կարմիր կոչերով» եւ դիվանագիտական յայտարարութիւններով... Երկիրը ղեկավարում են ռուսական հրամանատարութիւնը, նրանց հետ Հայաստան ժամանած կոմիսարները»²⁶⁵: ՀՅԴ բարձրագույն ղեկավար մարմնի անդամները, ներկայացնելով բոլշևիկների վարած ծանր քաղաքականությունը, հան-

²⁶³ Նույն տեղում, թ. 3:

²⁶⁴ Այս և վերոնշյալ նամակը մենք հայտնաբերել ենք Ե. Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի թանգարանում պահվող Ավետիս Ահարոնյանի ֆոնդում: Փետրվարի 14-ի նամակի կրկնօրինակը պահվում է նաև ՀՅԴ Բյուրոյի Բոստոնի կենտրոնական արխիվում, որտեղից էլ այն հրապարակել են պատմաբաններ Վ. Ղազախեցյանը և Հ. Գևորգյանը (Ղազախեցյան Վ., Գևորգյան Հ., Դաշնակցության կողմից Փետրվարյան ապստամբության ղեկավարման հարցի շուրջ, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2003, թիվ 1, էջ 46-50):

²⁶⁵ ԳԱԹ, Ավետիս Ահարոնյանի ֆոնդ, գ. 208, թ. 2:

գում են հետևյալ եզրահանգման. «Այս հանգամանքներում կենսական պահանջ է դառնում երկրի և ժողովրդի համար խորհրդային իշխանության կազմակերպուած տապալումը Հայաստանում: Այս գործի համար կան մի քանի նախադրեալներ, որոնց լուծումը մեծապէս կախված է ձեզանից և մեր արտասահմանի մարմիններից...»²⁶⁶: Իսկ ՀՀ պատվիրակությունից և արտասահմանի մարմիններից ակնկալվում էին արտաքին աջակցություն, Թուրքիայի չեզոքության ապահովում, ինչպէս նաև ֆինանսական աջակցություն (ՀՀ պատվիրակության տրամադրության տակ եղած միջոցներից)²⁶⁷: Այս նամակից կարելի է համոզված փաստել, որ ՀՅԴ բարձր ղեկավարությունն արդէն 1921թ. փետրվարի առաջին կեսին կողմ էր գինված իշխանափոխությանը:

Իրականում, ինչպէս արդէն նշեցինք, խորհրդային իշխանությունների դեմ ապստամբություն բարձրացնելու որոշումն ընդունվել է փետրվարի 13-ին Կոտայքի Զառ գյուղում անցկացված ժողովում²⁶⁸: Այս որոշումով ըստ էության Դաշնակցությունը հանձն առավ ղեկավարել և հունավորել արդէն իրողություն դարձած համաժողովրդական դժգոհությունը:

Նորաստեղծ Հայրենիքի փրկության կոմիտեի թիվ մեկ հրամանով բուշևիկյան իշխանությունը Հայաստա-

²⁶⁶ Նույն տեղում, թ. 4:

²⁶⁷ Նույն տեղում, թ. 5, 6:

²⁶⁸ Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920-1940 թթ., էջ 49:

նում հայտարարվեց տապալված: Կոմիտեն ստանձնեց ամբողջ իշխանությունը մինչև կատավարության ձևավորումը: Հայրենիքի փրկության կոմիտեի նախագահ Ս. Վրացյանը միաժամանակ արտաքին գործերի և գյուղատնտեսության վարիչն էր: Զորքի ընդհանուր հրամանատարը՝ սպարապետը Կուռո Թարխանյանն էր: ՀՓԿ-ի կազմում վարիչներ էին նաև Համբարձում Տերտերյանը (Ելևմտական գործերի), Կարո Սասունին (Ներքին գործերի), Արշակ Հովհաննիսյանը (զինվորական), Հ. Տեր-Հակոբյանը (պարենավորման), Սմբատ Եղիազարյանը (խնամատարության), Ավետիս Օհանջանյանը (արտակարգ հանձնաժողովի նախագահ), Հայկ Սարգսյանը (պրոպագանդայի և աշխատանքի), Արշամ Խոնդկարյանը (արդարադատության), Վահան Մինախորյանը (փոխարինեց ռազմաճակատ մեկնած Հ. Տեր-Հակոբյանին)²⁶⁹: Առանց պորտֆելի վարիչներ էին Թադևոս Խանազյանը, Եփրեմ Սարգսյանը (ՀՅԴ ներկայացուցիչը կոմիտեում), Հովակիմ Բուդաղյանը, Ռուբեն Քաջբերունին: Հայրենիքի փրկության կոմիտեի կազմը պարբերաբար անհրաժեշտությունից բխող փոփոխությունների էր ենթարկվում:

Երևանի գրավումից անմիջապես հետո բանտերից ազատ արձակվեցին բոլշևիկների կողմից քաղաքական նկատառումներով ձերբակալված անձիք: Ցավոք վերջին

²⁶⁹ ՀԱԱ., ֆ. 37, ց. 1, գ. 3, թ. 52-54:

պահին բոլշևիկները Երևանի կենտրոնական բանտում սպանել էին (գնդակահարել կամ կացնահարել) մի շարք բանտարկյալների (խմբապետ Համազասպին, Արտուշ խանին, Վաղարշակ Գասպարյանին, գնդապետ Նիկոլայ Ղորղանյանին (Կորգանով) և ուրիշների)²⁷⁰:

Հայրենիքի փրկության կոմիտեն որպես կառավարության պաշտոնաթերթ սկսեց հրատարակել «Ազատ Հայաստան» թերթը: Թերթը լույս տեսավ փետրվարի 19-ից մինչև ապրիլի 2-ը (շուրջ 30 համար): Թերթի խմբագիրն էր Ռուբեն Դարբինյանը:

Հայրենիքի փրկության կոմիտեի փետրվարի 18-ին արձակած հրամաններով իրենց զբաղեցրած պաշտոններից ազատվում էին բոլոր կոմունիստներ²⁷¹ հրահանգվում էր ձերբակալել և իշխանությանը հանձնել բոլոր բոլշևիկներին²⁷²: Հայրենիքի փրկության կոմիտեն մտադիր էր կարճ ժամանակամիջոցում առաջին հանրապետության վերջին խորհրդարանի կազմով խորհրդարան հրավիրել: Սակայն խորհրդարանի պատգամավորները

²⁷⁰ ՀՅԴաշնակցությունը ԽՍՀՄ Արտակարգ հանձնաժողովի և Պետական քաղվարչության գաղտընթերցումներում (1920-ական թվականներ), (Փաստաթղթերի ժողովածու), կազմող և խմբագիր՝ պրոֆ. Վ. Ղազախեցյան, Երևան, 2016, էջ 19:

²⁷¹ Նույն տեղում, գ. 4, թ. 16:

²⁷² Նույն տեղում, գ. 5, թ. 7:

կամ ռազմաճակատում էին, կամ զբաղված էին այլ կարևոր աշխատանքներով²⁷³:

Երկրում մտցվեց ռազմական դրություն, սկսեցին բոլոր ջանքերը գործադրել քայքայված սոցիալ-տնտեսական և հասարակական կյանքը վերականգնելու համար: Բախշի Իշխանյանի նախագահությամբ ստեղծվեց միջկուսակցական խորհուրդ, որի կազմում ընդգրկված էին ՀՅԴ, Սոցիալիստ-հեղափոխական, Սոցիալ-դեմոկրատական, Հայ ժողովրդական, Ռամկավար և Հնչակյան կուսակցությունների ներկայացուցիչները:

Փորձ արվեց օգնելու բոլշևիկյան սարսափներից սպանված ընտանիքներին:

Հայաստանում իշխանությունն իր ձեռքը վերցնելու մասին լուրը Հայրենիքի փրկության կոմիտեն նույն օրը ռադիոկապի միջոցով հայտնեց Փարիզում գտնվող Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությանը, Ազգերի լիգային, Մեծ տերությունների մայրաքաղաքներին՝ Փարիզ, Լոնդոն, Հռոմ, Մոսկվա, հարևան պետություններին²⁷⁴: Պետք է նշել, որ Մեծ տերությունները գործնական արձագանք չհայտնեցին Հայրենիքի փրկության կոմիտեի հեռագրերին:

²⁷³ Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբութիւնը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1925, դեկտեմբեր, էջ 103:

²⁷⁴ Հ.Հ. արխիւ, թղթածրար 29\1, փաստաթուղթ 25, թ. 1-2; փաստաթուղթ 27, թ. 1; տե՛ս նաև Վրացեան Ս., Հայաստանը բոլշևիկեան մոլորի եւ թրքական սայի միջեւ, էջ 163:

ԱՄՆ-ում Հայաստանի Հանրապետության դեսպանին ուղարկված Ս. Վրացյանի հեռագրում նշվում է, որ «մեր ժողովուրդը ջարդի վտանգէն ազատելու և մեր երկրին մէջ ժողովրդավարական կարգեր ամրապնդելու համար կը դիմենք քաղաքակիրք մարդկութեան խղճին և աջակցութեան և ուժեղօրէն կը բողոքենք պօլշէիկ Ռուսաստանի նուաճողական քայլերուն դէմ»²⁷⁵:

1921 թվականի մարտի 12-ին Ս. Վրացյանը Մոսկվա, ՌՍՖՍՀ արտաքին գործերի ժողկոմ Գ. Չիչերինին հեռագիր է ուղարկում, ըստ որի, քանի որ Հայաստանում արդեն տապալված է խորհրդային իշխանությունը, Ա. Բեկզադյանն այլևս լիազորված չէ խորհրդա-թուրքական կոնֆերանսում ներկայացնելու Հայաստանը²⁷⁶: Փետրվարյան ապստամբությունը քննադատող տեսակետի համաձայն եթե չլիներ Ս. Վրացյանի այդ հեռագիրը, ապա խորհրդային Հայաստանի տարածքներն ավելի մեծ կլինեին, մասնավորապես նրանում ներառված կլինեին Կարսը և Սուրմալուն:

Փետրվարյան ապստամբության օրերին Կ. Պոլսի ռամկավար պարբերական «Ժողովրդի ձայնը», խոսելով Ալեքսանդրապոլի պայմանագրից հետո Ա. Խատիսյանի մասնակցությամբ Կ. Պոլսում տեղի ունեցած մի հանրային քննարկման մասին, նշում է, որ դեռ այն ժամանակ

²⁷⁵ Հ.Հ. արխիւ, թղթածրար 29\1, փաստաթուղթ 26, թ. 1:

²⁷⁶ Հ.Հ. արխիւ, թղթածրար 29\1, փաստաթուղթ 28, թ. 1; տե՛ս նաև Սիմոնյան Հ., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, էջ 409:

բ. Կարաբեքիրն իրեն խոստովանել է, որ Խորհրդային Ռուսաստանի հետ համաձայնվել են ստանալ Կարսի մարզը²⁷⁷: Կարսը Թուրքիայի կազմում թողնելու բոլշևիկ-քեմալական համաձայնությունը կայացվել էր մինչև Փետրվարյան ապստամբությունը: Սակայն հետագայում Դաշնակցությանը քննադատող պարբերականները երբևէ հաշվի չառան այս փաստը և շարունակեցին իրենց քննադատությունը²⁷⁸:

Վերոնշյալ թերթերից այս հարցում հետ չի մնում նաև Շահան Նաթալին: Նրա համոզմամբ թուրքերն ամեն ինչ անում էին, որ Մոսկվայի բանակցություններում Հայկական հարց չքննարկվեր, դրա համար էին ոգևորված Փետրվարյան ապստամբությամբ²⁷⁹: «Բարեբախտաբար բոլշևիկները շուտ վերադարձան. այսինքն՝ այնքան շուտ, որ «Փրկութեան Կոմիտէն» կրցաւ միայն Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի արտաքին դիւանագիտական մասը իրագործել», - հեզնանքով եզրափակում է Շ. Նաթալին²⁸⁰:

Սիյուռքյան այն տեսակետը, որը քննադատում էր Ա. Վրացյանի դիրքորոշումը, հետագայում պաշտպանվել է խորհրդահայ պատմագրության կողմից: Օրինակ,

²⁷⁷ «Ժողովրդի ձայնը», Կ. Պոլիս, 1921, 24 փետրուարի:

²⁷⁸ «Պայքար», 1925, 30 յուլիսի:

²⁷⁹ Շահան, Ալեքսանդրապոլի դաշնագրէն 1930ի կովկասեան ապստամբութիւնները (վերագնահատումներ), հ. Ա, էջ 45:

²⁸⁰ Նույն տեղում, էջ 46:

բոլշևիկ պատմաբան Սամվել Ալիխանյանը գրում է. «Մեր նպատակը չէ կոնֆերանսի և նրա ընթացքի պարզաբանումը, սակայն հարկ ենք համարում նշել, որ չնայած Հայաստանի կառավարության պատվիրակությունը՝ Ալեքսանդր Բեկզադյանի գլխավորությամբ, ժամանեց Մոսկվա, բայց նա կոնֆերանսին մասնակցելու հնարավորություն չունեցավ: Թուրքիայի պատվիրակությունը հրաժարվեց մեկ սեղանի շուրջը նստել նրա հետ՝ պատճառաբանելով, որ մտադիր չէ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը վերանայել, որովհետև Վրացյանը, որը Երևանում դաշնակների փետրվարյան հեղաշրջման հետևանքով գտնվում էր իշխանության գլուխ, հեռագրել էր, թե «Հայրենիքի փրկության կոմիտեն» կանգնած է Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը պաշտպանելու դիրքերում»²⁸¹:

Նման տեսակետ, ի դեպ, հայտնել է նաև Փետրվարյան ապստամբությունից հետո Խորհրդային Հայաստանի առաջին ղեկավարներից մեկը՝ Ալեքսանդր Մյասնիկյանը: Նրա պնդմամբ Հայաստանի տարածքներն ավելի մեծ կլինեին, «թե չլիներ դաշնակների վերջին ավանտյուրան»²⁸²:

Իրականում Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը հնարավորություն չունեի ապահովելու, որ Չիչերինը Թուրքիայից հետ վերցնի Կարսը: «Պայքար», «Ե-

²⁸¹ Ալիխանյան Ս., Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում, էջ 251:

²⁸² Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., էջ 433:

րեան», «Արձագանք Փարիզի» թերթերի, Շահան Նաթալու այս դիտարկումներն ավելի շատ պայմանավորված են Դաշնակցությանը քարկոծելու ցանկությամբ: Իսկ ինչ վերաբերում է 1921 թ. Մոսկվայի կոնֆերանսին Սիմոն Վրացյանի հղած հեռագրի պատճառով Կարսը Հայաստանի կազմում չըողնելու խնդրին, ապա այդ կապակցությամբ փաստերով ապացուցված է, որ Հայաստանի սահմանների հարցը գործնականում լուծված է եղել մինչև Մոսկվայի կոնֆերանսը²⁸³:

1921 թ. մարտի 18-ին Սիմոն Վրացյանը դիմեց Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությանը՝ ակնկալելով ռազմական աջակցություն²⁸⁴: Թուրքերին ուղղված նամակում Վրացյանը նշում էր. «... առաջին հերթին, տաճիկ ժողովրդի կենսական շահն է պահանջում Հայաստանի յաղթական դուրս գալն այս կուից եւ անկախ մնալն»²⁸⁵: Ելնելով այդ համոզումից՝ Ս. Վրացյանը թուրքերին խնդրում է վերադարձնել նրանց մոտ պահվող հայ զինվորական ռազմագերիներին, ինչպես նաև տրամադրել որոշակի քանակությամբ ռազմամթերք:

²⁸³ Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920-1940 թթ., էջ 92-97, Հակոբյան Ա., ՀՍԽՀ 1921 թ. ներքաղաքական կյանքի պատմության հիմնահարցերը հայ պատմագրության մեջ, էջ 52:

²⁸⁴ ՀԱԱ, ֆ. 37, ց. 1, գ. 9, թ. 66, հմմտ. Բիլլետեն (Հայաստ. Սօց. Խորհրդ. Հանրապետություն, Արտաքին Գործերի Ժողովրդական Կոմիսարիատի Ինֆորմացիոն Բաժին), Երեւան, 1921, N 1, էջ 12:

²⁸⁵ Նույն տեղում:

Նամակի վերջում Ս. Վրացյանը նշում է, որ իր դիմումը հիմնվում է «այն բարեկամական յարաբերությունների վրայ, որոնք հիմք են տալիս Ալեքսանդրապոլի դաշնագրից սկսած եւ որոնք խանգարուած են բոլշեւիկների իշխանութեան ժամանակ»²⁸⁶:

Իր հուշերում Հայրենիքի փրկության կոմիտեի նախագահն այս խնդրի մասին խոսելիս մեկ անգամ ևս շեշտում է, որ ինքը սարսափելի էր համարում քաղաքացիական կռիվը²⁸⁷: Նա գրում է, որ ամեն անգամ, երբ խոսք է բացվել բոլշևիկների հետ քաղաքացիական կռիվի մասին, առաջ էր քաշել թուրքական գործոնի առկայությունը՝ սարսափելով թուրքերի հակահայ բնագրի շղթայագերծ լինելուց: Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի դասերը, ըստ Ս. Վրացյանի, բավարար էին համոզվելու, որ պանթուրքական ցնորքներով տարված Թուրքիան, որպես խանգարող սեպ, փորձեր ոչնչացնել Հայաստանը²⁸⁸: Ըստ էության նա գիտակցում էր, որ քաղաքացիական կռիվը Հայաստանում նշանակում էր թուրքերին հնարավորություն տալ շարունակելու իրենց ցեղասպանական գործողությունները:

Սակայն Ս. Վրացյանը նշում է, որ բոլշևիկների գործողություններն այնքան անտանելի դարձան հայ ժողովրդի համար, որ վերջինս «այդքան հեռուները չէր

²⁸⁶ Նույն տեղում:

²⁸⁷ Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով..., հ. 2, էջ 17, 18:

²⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 55:

մտածում» և արդեն սկսեց հաշվի չառնել թուրքական վտանգը: Ճիշտ է, բուլղարիայի գործադրած բռնություններն արդարացնում էին ապստամբներին: Այդուհանդերձ, սխալ էր թուրքական վտանգը հաշվի չառնելը: Իրականում այդ վտանգը մտահոգել է ապստամբության կազմակերպիչներին, ինչի մասին մենք տեղեկանում ենք Ա. Ահարոնյանին հղված Ա. Ջամայանի և Գ. Ղազարյանի՝ վերևում հիշատակված նամակից²⁸⁹: Ապստամբության դեպքում թուրքական ագրեսիան կանխելու համար նույնիսկ փորձ է արվել եվրոպական երկրների երաշխիք ունենալ:

Հայրենիքի փրկության կոմիտեի նախագահը ներկայացնում է մեկ այլ «փաստարկ»: Փետրվարի 18-ից հետո Երևան է ժամանում քեմալականների ներկայացուցիչ Բեհաեդդին բեյը: Նրա «ջերմ շնորհավորանքները» Վրացյանի կարծիքով տպավորություն են թողնում, որ թուրքերն արդեն դրական են տրամադրված դեպի հայերը: «Այս զգացումը արագ տեղ էր գտնում հայերի մեջ կռիւների ընթացքում»²⁹⁰:

Այնուհետև Ա. Վրացյանը պարզաբանում է, որ իրենք այնքան միամիտ չէին հավատալու, «թէ Թուրքիան պիտի բռնէ մեր կողմը՝ սովետական իշխանութեան դէմ, որից աշխատում էր նիւթական եւ ռազմական

²⁸⁹ Տե՛ս ԳԱԹ, Ավետիս Ահարոնյանի ֆոնդ, գ. 208, թ. 5:

²⁹⁰ Վրացեան Ա., Կեանքի ուղիներով..., հ. 2, էջ 57:

օգուտներ քաղել, բայց յոյս ունէինք, որ մեր գերի սպանե-
րից եւ մեզանից խլուած ռազմամթերքից որոշ քանակու-
թիւն կու տայ մեզ: Միւս կողմից, յոյս ունէինք, որ հայերի
կողմից նման մի դիմում որոշ վստահութիւն կը ներշնչէ
թուրքերին, թէ հայերը իրապէս պաշտպան են անկախու-
թեան»²⁹¹: Փաստորեն Վրացյանը թուրքերից օգնություն
խնդրելու փաստը փորձում է արդարացնել նրանց վստա-
հությունը շահելու մտահոգությունից ելնելով:

Ս. Վրացյանն այս փաստարկները ներկայացնում է
նաև «Հայրենիք» ամսագրում հրատարակված Հայաստա-
նի Հանրապետության վերաբերյալ մի հանրային հաշ-
վետվության մեջ: Նա գրում է, որ հայերին թուրքերը չէին
օգնի իրենց դաշնակցի դեմ կռվում: Սակայն այդ դիմու-
մով փորձ է արվել շեշտելու Հայաստանի բարեկամական
վերաբերմունքը թուրքերի հանդեպ և վստահություն ձեռք
բերելու: Ս. Վրացյանը միաժամանակ համոզում է, թե
բոլշևիկյան ռեժիմն այնքան անտանելի էր դարձել, որ
նույնիսկ արևմտահայերն էին համաձայնվել թուրքերից
օգնություն խնդրելու²⁹²:

Ս. Վրացյանը պարտավոր էր տաճկահայերի, գը-
րահրամանատարների, Հայրենիքի փրկության կոմիտեի
անդամների և կուսակցության ներկայացուցիչների՝
թուրքերից օգնություն խնդրելու մոտեցման վերաբերյալ

²⁹¹ Նույն տեղում, էջ 68, 69:

²⁹² Տե՛ս Վրացեան Հ., Հայաստանի Հանրապետութիւնը, «Հայրենիք», 1923,
յունուար, էջ 44:

լրացուցիչ փաստարկներ և ապացույցներ բերել: Հակված չենք կարծելու, որ բոլորը միանշանակ հավատում էին տաճիկների աջակցությանը:

Այնուհետև Ս. Վրացյանը շարունակում է. «Պետք է ասել այստեղ, որ Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտեն ձգտում էր նոր հիմքերի վրայ դնել հայ-տաճկական յարաբերությանց խնդիրը եւ փոխադարձ համաձայնութեամբ, թէկուզ մեծ զիջումներով, լուծել սահմանային վեճը: Կեանքի փորձը մեզ ցոյց էր տալիս, որ Հայաստանի անկախ գոյութեան համար ամենից առաջ անհրաժեշտ է տաճկական բարեացակամութիւնը: Շատ նշաններ ունէինք, որ, եթէ Հայաստանը շարունակէր մնալ անկախ, տաճիկներն եւս զիջումներ կ'անէին եւ ընդառաջ կ'երթային մեր քայլերին: Բայց քանի որ բոլշեիկները տալիս էին նրանց աւելին, բնականաբար պէտք չհամարեցին շտապելու եւ այսպիսով պաղ ջուր լցրեցին հայ ժողովրդի գլխին, երբ հոգեբանական շատ նպաստաւոր վայրկեան էր ստեղծուած»²⁹³:

Անդրադառնալով իրենց հասցեին հնչող «տաճկասեր», «տաճկական օրիենտացիայի հետևող» մեղադրանքներին՝ Հայրենիքի փրկության կոմիտեի նախկին նախագահն ասում է, որ իրենց համար եղել է միայն «հայկական օրիենտացիա»: Իրենք ձգտել են հայ ժողովրդի անկախության վերականգնմանը և այդ նպատակին հաս-

²⁹³ Նույն տեղում:

նելու համար պատրաստ են եղել օգտվելու բոլոր հնարավոր միջոցներից: Այստեղ Ս. Վրացյանը ևս մեկ անգամ պնդում է, որ «անկախ Հայաստանի համար Տաճկաստանը ճակատագրական ոյժ է»²⁹⁴:

Մխալվում էր Ս. Վրացյանը, երբ մտածում էր, որ Թուրքիան կողմնակից կարող էր լինել Հայաստանի անկախությանը: Թուրքիան ձգտում էր ոչնչացնել, եթե ոչ իր ազդեցության տակ վերցնել Հայաստանը: Այս առումով անիմաստ էր որպես Հայաստանի անկախության սատարողի նկատի ունենալ Թուրքիային:

Հայրենիքի փրկության կոմիտեի պաշտոնաթերթ «Ազատ Հայաստանը» ևս անհրաժեշտություն էր համարում երկու երկրների միջև «բարեկամութիւն հաստատելը»:

Մխալ էր նաև «Անկախ Հայաստանի» այն պնդումը, թե «Անդրկովկասի ժողովուրդները պէտք է լինեն տաճիկների հետ եւ ոչ թէ պօլշեիկների հետ, որովհետեւ միայն տաճիկների հետ գործելով նրանք կարող են ապահովել իրենց ազատութիւնն ու անկախութիւնը»²⁹⁵: Թուրքիան, գոնե Հայաստանի պարագայում, ոչ միայն չէր ապահովի անկախություն, այլև ամեն ինչ կաներ՝ շարունակելու Հայոց ցեղասպանությունը:

²⁹⁴ Նույն տեղում:

²⁹⁵ Նույն տեղում, 20 մարտի:

Իր այս քայլի համար Ս. Վրացյանը խիստ քննադատության ենթարկվեց իր ընդդիմախոսների կողմից²⁹⁶: Որքան էլ այդ քննադատությունը տեղի էր ունենում հակադաշնակցական տրամադրության համատեքստում, դրանք արդարացված էին, որովհետև Ս. Վրացյանն իրավունք չուներ թուրքերից օգնություն խնդրելու այն պարզ պատճառով, որ թուրքերը երբեք մեզ չէին օգնի: Ինչ վերաբերում է Ս. Վրացյանի այն պարզաբանմանը, որ իրենք մտահոգված էին նաև թուրքերի վստահությունը շահելու խնդրով, չի փաստարկվում: Ենթադրում ենք, որ խոսքը հայերի կողմից թուրքերի հանդեպ թշնամական տրամադրություն չցուցաբերելուն կարող է վերաբերել, ինչին թուրքերը չէին հավատա: Այնուամենայնիվ, Ս. Վրացյանի հասցեին հնչեցված քննադատություններն այս իմաստով արդարացված էին:

Սիմոն Վրացյանի նամակը թուրքերին, Հայրենիքի փրկության կոմիտեի քարոզչությունը թուրքերի հետ հաշտվելու և բարեկամանալու անհրաժեշտության մասին հետագայում տեղիք տվեց նոր մեղադրանքների: Վրացյանը և նրա համախոհները մեղադրվեցին թուրքական արևելում (օրիենտացիա) ունենալու մեջ:

Հ.Յ.Դաշնակցության Բյուրոյի նախկին անդամ Շ. Նաթալին, որը լուրջ հակասություններ ունեցավ կուսակ-

²⁹⁶ Դարբինեան Ա., Հայ ազատագրական շարժման օրերէն (յուշեր 1890էն 1940), էջ 476:

ցական ընկերների հետ և հեռացավ Դաշնակցությունից, խստորեն քննադատել է Հայրենիքի փրկության կոմիտեի արտաքին քաղաքականությունը, նրան մեղադրել թուրքական կողմնորոշում ունենալու մեջ: Նա նախ զարմանք է հայտնում, թե ինչպես Ս. Վրացյանը և նրա նման մտածողները կարող են դիմել թուրքին, երբ վերջինս մշտապես իրեն համարում է հայ ժողովրդի քաղաքական և «ցեղայնօրէն մահացու թշնամի»²⁹⁷:

Շ. Նաթալին Հայրենիքի փրկության կոմիտեի «թուրքական արևելում»-ի արմատները փորձում է փնտրել 1920 թ. աշնանը տեղի ունեցած իրադարձությունների մեջ: Նա հիշեցնում է Երևանում հրատարակվող «Հառաջ» թերթի²⁹⁸ 1920 թ. նոյեմբերի 20-ի «Հաշտութեան» խնդիրը եւ մեր օրիէնդացիան» վերնագրով խմբագրականը, որտեղ մասնավորապես ասվում է. «Եթէ հայ ժողովուրդը կամենում է ապրիլ և ապահովել իր պետական ու ֆիզիքական գոյութիւնը յարատեւօրէն, նա պէտք է ունենայ ոչ թէ ռուսական, այլ թրքական օրիէնդացիա»²⁹⁹: Այնուհետև Շ. Նաթալին փորձում է համոզել, որ «Ազատ Հայաստանի»՝ 1921 թ. մարտի 15-ի հրապարակման այն մասը, թե իբր «իրերի պատմական

²⁹⁷ Շահան, Ալեքսանդրապօլի դաշնագրէն 1930ի կովկասեան ապստամբութիւնները (վերագնահատումներ), հ. Ա, էջ 59:

²⁹⁸ Շ. Նաթալին թերթը համարում է «Վրացեան-Դարբինեան խումբի օրգան» (տե՛ս նույն տեղում, էջ 60):

²⁹⁹ «Յառաջ», Երեւան, 1920, 20 նոյեմբերի:

բերումով Անդրկովկասի ժողովուրդների քաղաքական ազատութեան իրական պաշտպան կարող է դառնալ միայն Տաճկաստանը»³⁰⁰, բխում է Ս. Վրացյանի և նրա համախոհների թուրքամետ կողմնորոշումից:

Բոլորովին նպատակ չունենալով արդարացնել Ս. Վրացյանին կամ մեղմացնել նրա քննարկման ենթակա վերոնշյալ քայլը՝ հակված ենք կարծելու, որ Շ. Նաթալին ևս միտում ունի խտացնելու գույները: Շ. Նաթալին նեղացած էր Ս. Վրացյանից և նրա համախոհներից, նրա քննադատությունը նաև այդ հանգամանքի հետևանք էր: Այլապես, նա իր տեսակետը կարող էր ավելի շուտ հայտնել, օրինակ, երբ ինքը 1924 թ. ընտրվել էր ՀՅԴ Բյուրոյի անդամ: Դրանով հանդերձ, կարծում ենք, որ Շ. Նաթալի մեղադրանքները, անկախ իրենց հնչեցրանգից, տեղին են հնչում:

Իրականության հետ առնչություն չունի այս խնդրին վերաբերող Բեյրութի «Արարատ» թերթի այն հրապարակումը, թե իբր դաշնակցականների և քեմալականների միջև գաղտնի համաձայնություն է մշակվել, որի համաձայն ապստամբելու դեպքում թուրքերը պետք է օգնեն: Բացի դրանից թերթը գտնում է, որ խորհրդայնացումից հետո բոլոր դաշնակցականները Հայաստանում պետք է բանտարկվեին, որ ապստամբություն չծրագրվեր³⁰¹: Հա-

³⁰⁰ «Ազատ Հայաստան», 1921, 15 մարտի:

³⁰¹ «Արարատ», Պէյրութ, 1938, 24 փետրուար:

յաստանում հակաբոլշևիկյան ապստամբություն բարձրացնելու համար դաշնակցականների կողմից քեմալականների հետ պայմանավորվածություն բնականաբար չի եղել, և դրա մասին խոսք անգամ լինել չէր կարող: Առավել անմիտ է նման ծրագրեր հետապնդելու մեջ մեղադրել բանտում հայտնված գործիչներին: Ոչ պակաս հեյրուրանք չէ նաև թերթի հետևյալ մեղադրանքը. «Փրկութեան» կոմիտեն Փետրուար 18ին, ուրեմն **Հայաստան կրկին թուրք լուծին տակ ձգելու ստոր մտադրութեամբ** (ընդգծումը մերն է – Խ.Ս.), ապստամբութեան դրօշը պարզեց եւ ի զուր պատճառ դարձաւ հարիւրաւոր անմեղ հայերու կոտորածին»³⁰²: Կասկած չկա, որ թերթի նման բովանդակությամբ հրապարակումը պայմանավորված է ՀՅԴաշնակցություն կուսակցության հանդեպ ունեցած անթաքույց ատելությամբ:

Հնչակյան կուսակցության Սոֆիայի մասնաճյուղի վարչությունը Ս. Վրացյանին Փետրվարյան ապստամբության և թուրքերից օգնություն խնդրելու համար անվանում է «հայուն երակներէն պակսած արիւնը հայուն ձեռքով հոսեցնող» գործիչ և ղեկավար³⁰³:

Անկախ կուսակցական կամ քաղաքական նախատրամադրվածությունից, Ս. Վրացյանի հասցեին

³⁰² Նույն տեղում:

³⁰³ «Արձագանք Փարիզի», Փարիզ, 1924, 18 մայիսի:

հնչող քննադատությունները թեև անհիմն չէին, ծայրահեղություն էր դավաճանության մեղադրանքը:

Սփյուռքահայ հեղինակ Ավետիս Յափուճյանը, օգտագործելով Հ. Տեր-Հակոբյանի (Իրազեկ)՝ «Հայրենիք» օրաթերթում հրատարակված վերը հիշատակվող հոդվածը, գրում է. «Ուրեմն, Իրազեկի այն խոստովանութիւնը, թէ «Պատասխանատու մարմինը գտնում է, որ փրկութեան ուրիշ ելք այլևս չկար քան ապստամբութիւնը», այդ փրկութիւնը ոչ թէ Հայաստանի կամ հայ ժողովուրդին փրկութիւնն էր, քանի որ փրկութիւնը պիտի գար ոչ թէ թուրքին Հայաստան մուտքով, այլ անկէ հեռացումով, այլ դաշնակցական ղեկավարութեան նախարարական եւ պարլամենտական աթոռներուն փրկութեան շուրջը կը դառնար հարցը, քանի որ զանոնք կրնար փրկել միայն թուրքը, հոգ չէ, թէ այդ փրկութեան գին վճարուէր հայուն հայրենիքը, հայութեան գոյութիւնը»³⁰⁴: Իրականում Իրազեկը փրկություն ասելով նկատի ուներ ոչ թե թուրքի գալը, այլ բոլշևիկյան բռնատիրության տապալումը:

Փարիզի «Ապագա»-ն անդրադառնում է իրավաբան Գրիգոր Չուբարյանի³⁰⁵ «Դաշնակցության տաճկա-

³⁰⁴ Եսփուճեան Ա., Ով կազմակերպեց փետրուարեան արկածախնդրութիւնը եւ ինչ եղաւ անոր հետեանքը, Գահիրէ, 1969, էջ 96:

³⁰⁵ Գ. Չուբարյանն 1921 թ. հունվար-փետրվարին արդարադատության ժողկոմ Սուլեյման Նուրիի օգնականն էր (Աստուածատրեան Ա., Բախշի Իշխանեանի հետ Երևանի բանտում, «Հայրենիք», 1936, սեպտեմբեր, էջ 139):

կան օրիենտացիան և Հայրենիքի փրկության կոմիտեն» գրքին³⁰⁶, որտեղ հեղինակը, հիմնվելով Ս. Վրացյանի վերոնշյալ հեռագրի և «Ազատ Հայաստանի» հրապարակումների վրա, փորձում է Փետրվարյան ապստամբությունը ներկայացնել որպես թուրքական արևելումի հետևանք³⁰⁷: Եզրափակելով Սիմոն Վրացյանի կողմից քեմալականներից օգնություն խնդրելու փաստի քննադատության թեման՝ նշենք, որ այդ քննադատությունները թեև տեղին էին, սակայն երբեմն անցնում էին բանականության սահմանները: Չպաշտպանելով Ս. Վրացյանի և նրա համախոհների բացատրություններն այս խնդրի կապակցությամբ, այնուամենայնիվ պետք է փաստել, նրանք հանուն Հայաստանի և հայ ժողովրդի բարեկեցության էին ապստամբել:

Բոլշևիկյան իշխանությունները վտարվելով Երևանից, որոշեցին Խորհրդային Ռուսաստանի ռազմական աջակցությամբ ճնշել ապստամբությունը: Ստեղծվեց նոր ռազմահեղափոխական կոմիտե Գևորգ Աթաբերկյանի նախագահությամբ³⁰⁸:

Դեպի Ղամարլու, Դիլիջան, և Ղարաքիլիսա նահանջած բոլշևիկյան ուժերը փետրվարի 25-ին հակահարձակման անցան: Ապստամբության առաջին օրերին

³⁰⁶ «Ապագայ», 1930, 4, 7, 11 յունիսի:

³⁰⁷ Չուբարյան Գ., Դաշնակցության տաճկական որիենտացիան յեվ Հայրենիքի փրկության կոմիտեն, Յերեվան, 1929, էջ 44, 45:

³⁰⁸ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 20, թ. 97:

ապստամբները թվային գերակշռություն էին ստացել: Ապստամբության պայթումից անմիջապես հետո Խորհրդային Հայաստանի կարմիր բանակի շարքերը 6300 հետևակային և 835 հեծյալ զինվորից իջել էր 1664 հետևակայինի և 70 հեծյալի, իսկ ապստամբների զինուժի թիվն այդ օրերին հասնում էր 4360 հետևակի և 700 հեծյալի³⁰⁹: Հետագայում իրադարձությունները ծավալվեցին ի օգուտ խորհրդային ուժերի: Ապստամբների զբաղեցրած բնակավայրերում դժվար էր զորահավաք իրականացնելը:

Հայրենիքի փրկության կոմիտեն չկարողացավ ապստամբության հանել բոլշևիկների կողմից վերահսկվող շրջանների բնակչությանը, ինչը կարող էր մեծապես երաշխավորել ապստամբության վերջնական հաղթանակը: Նոր Բայազետի հատվածում ապստամբ ուժերին փորձեցին օգնել Սյունիքից այստեղ ժամանած Գարեգին Նժդեհի վաշտերը³¹⁰: Սակայն մարտի կեսերին նրանք ստիպված եղան նահանջել:

Մարտի 20-ին Թիֆլիսից Երևան ժամանեց բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանը: Այստեղ նա հանդիպեց Ս. Վրացյանին, ապա՝ որդուն՝ Համլիկ Թումանյանին:

³⁰⁹ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), Երևան, Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչություն, 1960, էջ 487:

³¹⁰ Ղազարխեցյանը Վ., Հայաստանը 1920-1940 թթ., էջ 70:

Թումանյանը հայտարարեց, որ իր գալը քաղաքական նպատակներ չի հետապնդում և ուզում է ծանոթանալ երկրի դրությանը³¹¹:

Իրականում Թումանյանին Երևան էր ուղարկել Կովկասի կոմունիստների ղեկավար Գ. Օրջոնիկիձեն: Վերջինս փորձում էր ամենայն հայոց բանաստեղծի հեղինակությունն օգտագործելով համոզել ապստամբների դադարեցնել դիմադրությունը: Թիֆլիսում Հ. Թումանյանը «ավանտյուրիստ» էր անվանել ապստամբներին³¹²: Սակայն Երևանում, ծանոթանալով եղելությանը, թումանյանը համոզվում է, որ շարժումն իսկապես ժողովրդական էր, որի պատճառը խորհրդային իշխանությունների վարած քաղաքականության հանդեպ ունեցած դժգոհություններն էին³¹³:

Հայ բոլշևիկները Խորհրդային Ռուսաստանի ռազմական և դրամական աջակցություն ստանալուց հետո մարտի կեսերին համընդհանուր հակահարձակման անցան: Սեղմելով ապստամբների պաշարման օղակը բոլշևիկները ապրիլի 2-ին ներխուժեցին Երևան: Մայրաքաղաքն ավերածությունից փրկելու և ավելորդ արյունահեղությունից խուսափելու համար որոշվեց Երևանը հանձնել առանց մարտի: Հայրենիքի փրկության կոմի-

³¹¹ «Ազատ Հայաստան», 1921, 24 մարտի:

³¹² «Կարմիր աստղ», Թիֆլիս, 1921, 4 մարտի:

³¹³ Թումանյան Հ., Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 10, Երևան, 1999, էջ 375:

տեն, զորքը և մեծ թվով բնակիչներ Բաշ-Գառնի-Դարա-լագյազ գծով բռնեցին դեպի Զանգեզուր տանող ճանապարհը, այնտեղից էլ անցան Պարսկաստան: 1921 թ. փետրվարյան ապստամբությունն ի վերջո անհաջողությամբ ավարտվեց: Անդրկովկասի բուլշևիկների պաշտոնաթերթ «Զարյա Վոստոկա»-ն այն բնորոշեց որպես Հայաստանում հակահեղափոխության ոչնչացում³¹⁴:

Խոսելով ապստամբության պարտության մասին՝ Ա. Արշակունին մատնանշում է այն հանգամանքը, որ ՀՅԴ բարձր խավը տարբեր պատճառներով չղեկավարեց ապստամբությունը. մի մասը հեռացել էր երկրից, մի մասը բանտից նոր էր դուրս եկել և դեռևս խուճապային տրամադրության մեջ էր: Ապստամբության հիմնական մասնակիցները գյուղացիներ էին, ովքեր չունեին անհրաժեշտ կարգապահություն և կանոնավոր զենք³¹⁵: Կարելի է ենթադրել, որ ապստամբության ղեկավարները պատրաստ չէին դրան:

Նույն հեղինակը, սակայն, ապստամբության անհաջողությունը մեկնաբանում է գաղափարաքաղաքական հետաքրքիր մոտեցմամբ: Ա. Արշակունու կարծիքով ապստամբության պարտությունը մեծապես պայմանավորված էր հայ ժողովրդի «դասակարգային գիտակցության պակասով»: «Նոյնիսկ Հ.Յ. Դաշնակցութիւնն իր հա-

³¹⁴ “Заря Востока”, Тифлис, 1923, 1 апреля.

³¹⁵ Արշակունի Ա., Փետրուարի ապստամբութիւնը, «Հայրենիք», 1927, փետրուար, էջ 47:

մար միանգամայն խորթ եւ անընդունելի է համարում քաղաքացիական կոհուր մեր ժողովրդի ծոցում՝ փաստորէն: Ձանձրալիութեան չափերի հասցրած, նոյնն են անում հայ իրականութեան մէջ գործող միւս քաղաքական հոսանքները: Այս է պատճառը, որ մեր հասարակական ըմբռնումները չեն կրում դասակարգային բնույթ: Մենք խնդիրները վեր ենք լուծում ոչ թէ շրջապատող քաղաքական-հասարակական կեանքը նկատի ունենալով, այլ՝ մեր ժողովրդի ֆիզիքական գոյութիւնը, թէւ յաճախ վտանգում ենք այդ գոյութիւնը: Խօսքը վերաբերում է բոլոր քաղաքական հոսանքներին հաւասարաբար»,- գրում է Ա. Արշակունին³¹⁶: Նրա կարծիքով Փետրվարյան ապստամբության պարտությունը պայմանավորված էր ապստամբների կողմից ազգային շահը դասակարգային շահից գերադասելու հանգամանքով: Ա. Արշակունին պարտության պատճառներից մեկն էլ համարում էր «մեր ռուսասիրությունը»³¹⁷: Հեղինակի համոզմամբ, ի դեմս բոլշևիկների, մենք տեսնում էինք ռուսներին և այդ իսկ պատճառով հավուր պատշաճի չպայքարեցինք: Որպես ապստամբության պարտության պատճառ հիշատակվում են նաև զորքի հոգնածությունը և Վրաստանի անկա-

³¹⁶ Նույն տեղում:

³¹⁷ Նույն տեղում:

խության անկումը³¹⁸, որն առարկայականորեն այդպես էր:

Կահիրեի «Հուսաբեր» օրաթերթի խմբագիր Վահան Նավասարդյանը, վերլուծելով հարցի վերաբերյալ ՀՅԴ 10-րդ Ընդհանուր ժողովում տեղի ունեցած քննարկումները, գտնում է, որ Փետրվարյան ապստամբության պարտության պատճառ էր նաև այն, որ Հայաստանը փաստացի մենակ մնաց հակախորհրդային պայքարում³¹⁹:

Հ. Քաջագնունին իր հայտնի զեկույցում, անդրադառնալով Փետրվարյան ապստամբության վերջնական հաջողությանը, կարծիք է հայտնում, որ լավ կռվելու դեպքում կարելի էր արագ հաջողության հասնել, քանի որ բոլշևիկները շատ օգնություն չէին ստացել դրսից, իսկ հակաբոլշևիկյան Վրաստանը դեռ կանգուն էր³²⁰: Իսկ ինչ վերաբերում է վատ կռվելուն, այդ մասին նա հետևյալն է գրում. «Վատ կռուցին ոչ այն պատճառով, իհարկե, որ չէին ուզում կռել (եթէ չուզենային՝ չէին ապստամբի եւ տեղի չէր ունենայ այն ընդհանուր, անօրինակ խանդավառութիւնը, որին ականատես եղանք Երեւանում, ապստամբութեան առաջին օրերին), այլ այն պատճա-

³¹⁸ Նույն տեղում, էջ 49:

³¹⁹ «Յուսաբեր», 1925, 10 մարտի:

³²⁰ Վրաստանի խորհրդայնացումը տեղի ունեցավ 1921թ. փետրվարի 25-ին (տե՛ս Աвалов З., Независимость Грузии в международной политике 1918-1921 гг. Воспоминания. Очерки, Париж, 1924, с. 312.):

ռով, որ վստահութիւն չունէին իրանց ոյժերի վրայ»³²¹: Հ. Քաջազնունու եզրահանգմամբ ապստամբությունն իր ներսում արդեն կրում էր պարտության սաղմը, որովհետև հաջողության հավատ չունէր³²²:

Ապստամբության պարտության վերաբերյալ իրենց պատճառաբանություններն են բերում նաև որոշ թերթեր: Օրինակ՝ Կ. Պոլսի «Ճակատամարտը» գրում է, որ ապստամբության անհաջողության և չտարածվելու պատճառներից մեկն էլ խստաշունչ ձմեռն էր, որի պատճառով դժվարացել էր հաղորդակցությունը³²³: Ֆրեզնոյի «Ասպարեզի» տեսակետով Փետրվարյան ապստամբության ճակատագիրը որոշվեց այն ժամանակ, երբ Վրաստանը խորհրդայնացավ և բոլշևիկները մեծաքանակ ռուսական զորքեր բերեցին Հայաստան³²⁴:

Ապստամբության պարտության գլխավոր պատճառն, անշուշտ, ուժերի անհավասար հարաբերակցությունն էր: Ապստամբության ղեկավարները, ի դեմս բոլշևիկների, ռուսների դեմ պատերազմելու հոգեբանորեն անպատրաստ ժողովրդով, սահմանափակ մարդկային, զինական և նյութական միջոցներով արտաքին աշխարհից մեկուսացված լինելու պայմաններում չէին կարող երկար շարունակել պայքարը:

³²¹ Քաջազնունի Յ., Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլևս, էջ 47:

³²² Նույն տեղում:

³²³ «Ճակատամարտ», 1921, 20 մայիսի:

³²⁴ «Ասպարեզ», Ֆրեզնո, 1921, 27 սեպտեմբերի:

ԳԼՈՒԽ 3

ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ

Փետրվարյան պարտված ապստամբությունն ունեցավ իր դրական ու բացասական հետևանքները:

Ապստամբության հետևանքներին անդրադառնալիս ամենակարևորը թերևս հայ մտավորականության փրկությունն էր կացնահար լինելուց կամ Ռուսաստան աքսորվելուց³²⁵: Եթե հայ ժողովուրդը փետրուար 18-ի «դիցազնական ըմբոստացումով» չկարողացավ տևականորեն վերահաստատել ու ապահովել իր ներքին ազատությունն ու պետական անկախությունը, ապա նրան հաջողվեց օտար կամ օտարին ծառայող հայանուն դահիճների ձեռքից խլել ստոյգ մահուան դատապարտում իր ազատատենչ մտավորականությանն ու զինվորականությանը: Այլ կերպ՝ հայ ժողովուրդը փրկեց իր երեկվա ղեկավարներին վաղվա հաղթանակի համար³²⁶:

Պետք է ընդունել, որ Փետրվարյան ապստամբության շնորհիվ բանտերում հայտնված բազմաթիվ հայ մտավորականներ ու զինվորականներ փրկվեցին անխուսափելի «կացնահարություններից»: Այս կապակցությամբ Գ. Նժդեհը գրում է, որ Սյունիքում մղվող մարտերը հոգեբանորեն նպաստեցին Փետրվարյան ապստամբությանը, ինչն էլ իր հերթին խորհր-

³²⁵ Վրացեան Ս., Փետրուար 18-ից յետոյ (մեր հետագայ քաղաքականութիւնը), «Վէմ», 1938, 2 տարի, թիւ 1, էջ 5:

³²⁶ «Հայրենիք», 1926, 18 փետրուարի:

դային կացնից փրկեց հայ մտավորականությանը, սպայությա-
նը և խմբապետությանը³²⁷:

Հայ ժողովրդի ընտրանուն վերահաս մահվանից փրկելու
հարցում Փետրվարյան ապստամբության դերն աներկբայելի
է: Որևէ կասկած չկա, որ ապստամբության թեկուզ մի քանի
օր ուշացումը կարող էր բանտում հայտնված բազմաթիվ մտա-
վորականների կյանքեր արժենալ: Փետրվարյան ապստամ-
բության շնորհիվ փրկված մտավորականությունը, հետագա-
յում հաստատվելով արտասահմանում, մեծագույն ավանդ ու-
նեցավ հայկական սփյուռքի կազմակերպման, մատաղ սերն-
դի հայեցի դաստիարակության գործում:

Փետրվարյան ապստամբության դրական հետևանք է
համարվում նաև անկախության գաղափարի հաջողված
«փորձարկումը»: Փետրվարյան ապստամբությանն անկա-
խության գաղափարի տեսանկյունից է անդրադառնում ապս-
տամբության ղեկավարներից Կարո Սասունին: «Փետրուա-
րեան ապստամբութեան խելայեղ թափը, ժողովուրդի անհուն
հրճուանքը կարելի է բացատրել **անկախ պետութիւն, ազատ
հայրենիք** (ընդգծումը հեղինակինն է - Խ. Ս.) ունենալու բուն
բաղձանքով: Ազգային անկախութեան աղաղակն էր, որ կը
պոռթկար փետրուարեան ցնցումներուն մէջ: ... բոլորէն վեր կը
խօսէր քաղաքական խոր գիտակցութիւնը - վերականգնել
կորսուած անկախութիւնը և հայրենիքը ազատել օտար ու ան-
օգուտ լուծէն»,- գրում է Կ. Սասունին³²⁸:

³²⁷ Նժդեհ Գ., Լեռնահայաստանի գոյամարտը, «Հայրենիք», 1923, սեպտեմ-
բեր, էջ 78:

³²⁸ Սասունի Կ., Հայկական ազատամարտի վերջին դրուագը եւ անկա-
խութեան սերունդը, «Դրօշակ», 1926, թիւ 3, էջ 74:

Փետրվարի 18-ը հայ ժողովրդի վերածննդի ճանապարհին հայ ժողովրդի և նրա կազմակերպված զանգուածների ազգային-քաղաքական ապրումների խտացված արտահայտությունն է: Փետրվարյան ապստամբությունը ոչ միայն փրկեց 2000-ից ավելի մտավորականների և զինվորականների անխուսափելի գլխատումից, այլև փրկեց հայ ժողովրդին կատարյալ ստրկացումից՝ վերականգնելով նրա ազգային անկախութեան համոզումը:

Հայաստանի անկախության գաղափարն այնքան էր արմատացել ժողովրդական ամենալայն զանգվածների մեջ, որ հանուն այդ անկախության մոլեգին կռիվ էր մղվում անգամ Ռուսաստանը խորհրդանշող բոլշևիկյան իշխանության դեմ³²⁹: Ապստամբությունը բարձրացրեց հայ ժողովրդի քաղաքական կշիռը ինչպես կովկասյան հարևանների, այնպես էլ թուրքերի և Մոսկվայի մոտ, որովհետև «Փետրուարի ապստամբութիւնը զէնքի փառաւոր քուէարկութիւն մըն էր ի նպաստ Հայաստանի ազատութեան եւ անկախութեան»³³⁰: Իսկապես, Փետրվարյան ապստամբությունից հետո, ինչպես ցույց կտրվի ստորև, հատկապես խորհրդային կենտրոնական իշխանություններն առավել զգուշավորությամբ էին մոտենում Հայաստանի խնդիրներին:

Փետրվարյան ապստամբության արդյունքներից մեկն էլ բոլշևիկյան իշխանությունների՝ ժողովրդի հանդեպ կիրառվող քաղաքական և տնտեսական հալածանքների մեղմացումն էր: Ապստամբությունը թեև պարտությամբ ավարտվեց, սակայն

³²⁹ Նույն տեղում:

³³⁰ «Հայրենիք», 1930, 18 փետրուարի:

Հայաստանի խորհրդային նոր իշխանությունները, նաև Մոսկվայի ցուցումով, սկսեցին ժողովրդի հանդեպ առավել մեղմ քաղաքականություն կիրառել:

Վլադիմիր Լենինը Կովկասի կոմունիստներին («Ադրբեջանի, Վրաստանի, Հայաստանի, Դաղստանի, Լեռնականների հանրապետության կոմունիստ ընկերներին») ուղղված նամակում մեղմ քաղաքականության կոչ էր անում³³¹: «Այս նամակը որքան եւ արդիւնք էր այն ժամանակուան Ռուսաստանի ընդհանուր պայմանների, Անդրկովկասին վերաբերող մասում մեծապէս թելադրուած էր Հայաստանի փետրուարեան ապստամբութեան թողած տպավորութիւնից»³³²:

Փետրվարյան ապստամբությունը յուրահատուկ դաս էր Կրեմլի համար, որը ստիպված եղավ ավելի խոհեմ վերաբերմունք ցուցաբերել «մասնատրապէս Կովկասի ժողովուրդների եւ Հայաստանի ու հայութեան հանդէպ»: Բոլշևիկյան մեղմ քաղաքականության ապացույց էր Ալեքսանդր Մյասնիկյանին Հայաստան գործուղելը: Վերջինիս շրջահայացներից ու լրջմիտներից մեկն էր հայ բոլշևիկների շարքերում³³³: Մոսկվան միաժամանակ ստիպված եղավ հետ կանչելու Ավիս Նուրիջանյանի նման չարանենգ պետական և կուսակցական պաշտոնյաներին, որոնք այլևս Հայաստան չվերադարձան³³⁴:

³³¹ Լենին Վ., Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 43, Երևան, 1982, էջ 237-240:

³³² Վրացեան Ս., Հայաստանը բոլշևիկեան մուրճի եւ թրքական սալի միջեւ, էջ 243:

³³³ Իրազեկ, Փետրուար 18, էջ 325:

³³⁴ Նույն տեղում:

Հայաստան եկած Ա. Մյասնիկյանն ու Ս. Լուկաշինը բուրովին սանձարձակ չէին իրենց նախորդների Ս. Կասյանի և Ա. Նուրիջանյանի նման³³⁵:

Ապստամբությունից հետո՝ 1921 թ. ապրիլի 24-ին, Հայ-հեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանը հրամանագիր ստորագրեց ընդհանուր ներման մասին³³⁶: Հայհեղկոմի՝ 1921 թ. ապրիլի 10-ի և 16-ի դեկրետներով արգելվեցին բոլոր տեսակի խուզարկություններն ու բռնագրավումները³³⁷: ՌԿ(Բ)Կ Անդրերկրկոմի քարտուղար Գ. Օրջոնիկիձեի միջոցով Հայաստանում իրականացվեց քաղաքական բանտարկյալների համաներում: Վերջինիս դերը հայ բուլժևիկների վայրագությունները զսպելու առումով կարևորել է Հովհաննես Թումանյանը³³⁸:

³³⁵ «Հայրենիք», 1934, 18 փետրուարի:

³³⁶ ՀՍԽՀ Դեկրետների և հրամանների ժողովածու, Պրակ II (1921 թ. ապրիլի 2 – օգոստոսի 1), էջմիածին, 1921, էջ 21, հմմտ. Լազեան Գ., Հայաստան եւ Հայ Դատը (վավերագրեր), Գահիրե, 1946, էջ 307:

³³⁷ ՀՍԽՀ Դեկրետների և հրամանների ժողովածու, Պրակ II (1921 թ. ապրիլի 2 – օգոստոսի 1), էջ 12-17, հմմտ. Սարգսյան Կ., Հայաստանում սովետական իշխանությունն ամրապնդելու ուղղությամբ ձեռնարկված միջոցառումները (1921 թ. ապրիլ-հունիս), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1986, թիվ 3, էջ 22:

³³⁸ Քաղաքացիական կռիվներին վերջ տալու միջնորդության նպատակով Գ. Օրջոնիկիձեն 1921 թ. մարտի 13-ին Հովհաննես Թումանյանին ուղարկում է Երևան (Լեռ, Անցեալից, էջ 465-468): Թումանյանի՝ Երևան այցը նույնպես տարբեր կերպ է մեկնաբանվել: Գոյություն ունի տեսակետ, ըստ որի՝ Թումանյանի միջոցով բուլժևիկներն ապստամբներին իրենց տրամադրության տակ եղած մեծ թվով ուժեր են ներկայացրել՝ փորձելով հոգեբանական ազդեցություն գործել: Բուլժևիկները բողոքում են, որ Թումանյանի առաքելությունն ապարդյուն անցավ: Ավելացնենք նաև, որ 1937 թ. բուլժևիկյան բռնությունների զոհ է դառնում նաև մեծ բանաստեղծի որդին՝ Համիկը (Թումանյան Հ., Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր տասներորդ, Երևան, 1999, էջ 696):

Ապստամբության պարտությունից հետո Երևանում տեղի ունեցած հանրահավաքի ժամանակ Գ. Օրջոնիկիձեն «Ռուսաստանի կողմից ողջունում է սովետական անկախ Հայաստանը», ցու է յայտնում ժողովրդի գաղթի առթիւ, գտնում է, որ «նախկին կոմունիստ կառավարութիւնը անտակտ է եղել» եւ փոփոխութեան է ենթարկում կազմը»³³⁹:

1921 թ. ապրիլի 23-ին ընդունված որոշման համաձայն՝ Արտակարգ հանձնաժողովի գծով բանտարկված 117 և նրա հատուկ բաժնի գծով (կարմիր բանակ) 358 քաղաքական բանտարկյալները՝ ընդհանուրը 475 մարդ՝ գրեթե ամբողջությամբ, ազատ արձակվեցին: Ռուսաստանի համակենտրոնացման ճամբարներից տուն վերադարձան հայկական նախկին բանակի արքորված սպաները³⁴⁰:

Հայաստանի խորհրդային իշխանությունները հատկապես 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության պարտությունից հետո առանձնահատուկ ուշադրություն էին հատկացնում նաև արևմտահայ գաղթականներին, քանի որ վերջիններս ակտիվորեն մասնակցել էին ապստամբությանը: Այս առիթով ՀՍԽՀ արտգործժողկոմատի տեղեկատու բաժնի «Բյուլետենում» լուսաբանված են Թիֆլիսի արևմտահայերի կոնֆերանսը, խորհրդային Հայաստանում բնակվող արևմտահայերի համագումարները, միտինգներն ու կոնֆերանսները, որոնք ավարտվում էին խորհրդային իրավակարգի նկատմամբ

³³⁹ Մինախորեան Վ., Վերադարձ, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1924թ., ապրիլ, էջ 47-53:

³⁴⁰ Ղազախեցյան Վ., Չեկայի գործունեության առաջին տարին Հայաստանում, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2011, թիվ 1, էջ 49:

արևմտահայերի համակրանքն արտահայտող բանաձևերի ընդունմամբ³⁴¹:

Փետրվարյան ապստամբությունը վճռական նշանակություն է ունեցել՝ Հայաստանում բոլշևիկյան բռնությունների թափը մեղմացնելու համար: Փետրվարյան ապստամբությունը լավ առիթ հանդիսացավ, որ Մոսկվան սաստի չափից ավելի «հեղափոխական» բազմաթիվ հայ բոլշևիկների: Ի դեպ, ապստամբությունից հետո հայ ժողովրդի հանդեպ անասելի բռնություններ գործադրած հայ բոլշևիկների մեծ մասը հեռացվեց ասպարեզից:

Այսպիսով, 1921 թ. փետրվարյան ապստամբությունը դրական ազդեցություն ունեցավ բոլշևիկյան բռնաճնշումները մեղմելու առումով: Հայաստանում բոլշևիկների քաղաքականության վերափոխումը մեծապես պայմանավորված էր Մոսկվայի ցուցումով: Ինչպես նշեցինք վերևում, հաշվի առնելով թույլ տրված կոպտագույն սխալները, Վ. Լենինը հրահանգեց վերանայել նախկին քայլերը և ժողովուրդների հանդեպ բռնություններ չկիրառել:

Փետրվարյան ապստամբության հետևանքով հայ բոլշևիկները Հայաստանի ժողովրդին նոր փորձանքների գիրկը չտարան:

Փետրվարյան ապստամբության հետևանք կամ արդյունք որոշ գործիչներ համարում էին նաև այն, որ ժողովրդի մեջ վերափոխվեց անվերապահ ռուսական կողմնորոշման տեսլականը: Եթե խորհրդայնացման նախօրեին Հայաստա-

³⁴¹ Սուքիասյան Հ., ՀՍԽՀ արտգործժողկոմատի տեղեկատու բաժնի բյուլետենը (1921-1922 թթ.), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2008, թիվ 3, էջ 91:

նում ռուսական դիրքորոշումն ընդհանուր առումներով որևէ կասկած չէր հարուցում, ապա գործադրված բռնությունների պատճառով առաջ եկած համաժողովրդական ապստամբությունը կտրեց այդ կարծրատիպը:

Ռ. Դարբինյանը «Հայրենիք» ամսագրում հրատարակված իր հայտնի «Հայ քաղաքական մտքի դեգերումները» հոդվածաշարում ընդգծում է հայ ժողովրդի՝ ռուսական կողմնորոշման դեմ ընդվզումը, որն արտահայտվեց Փետրվարյան ապստամբությամբ: «Անկասկած, 1921 թ. Փետրուարեան ապստամբութիւնը նոր էջ մը բացաւ հայ ազգի նորագոյն քաղաքական պատմութեան մէջ: Ատիկա իսկապէս ժողովրդական ըմբոստացում մըն էր Ռուսիոյ եւ ռուսական օրիէնտացիային դէմ, որուն հանդէպ, երկրի մեծ զանգուածը յանկարծ լեցուեր էր աննախընթաց ատելութեամբ մը: Իր ազատութեան եւ անկախութեան համար կռուող հայութիւնը տարերային մղումով մը զէնք էր բարձրացուցեր Խորհրդային Ռուսիոյ դէմ», - արձանագրում է «Հայրենիք»-ի խմբագիրը³⁴²: Ըստ Ռ. Դարբինյանի՝ Փետրվարյան ապստամբությունը փաստացի եղավ այն դարձակետը, որով հայ ժողովուրդը հիմնական քննարկման առարկա դարձրեց իր քաղաքական կողմնորոշման հարցը: Նա գտնում է, որ հայ ժողովուրդն այլևս հակված չէ մեկ արևելումով, արդեն առաջ են գալիս երկուսը, որոնք տրամագծորեն հակառակ են միմյանց՝ «դեպի Խորհրդային Ռուսիա, կամ՝ ընդդէմ Խորհրդային Ռուսիոյ»³⁴³:

³⁴² Դարբինեան Ռ., Հայ քաղաքական մտքի դեգերումները, «Հայրենիք», 1923, հոկտեմբեր, էջ 142:

³⁴³ Նույն տեղում, էջ 143:

Հայաստանի խորհրդայնացումով երևաց, որ Ռուսաստանը նույնիսկ զինակցում է Հայաստանի հանդեպ թշնամաբար տրամադրված Թուրքիային և, վերջինիս հետ համախորհուրդ, փորձ արեց «կոտրել կազմակերպուած հայ աշխատատրուօթեան մէջքը, ստրկացնել զայն անշնչացնելու աստիճան»: Փետրվարյան ապստամբութիւնը փաստացի հարված էր ուղղված ռուսական «օրիանտասիօն»-ին³⁴⁴:

Փետրվարյան ապստամբութեամբ հայ ժողովրդի՝ դեպի Ռուսաստան քաղաքական կողմնորոշումը փոխված ներկայացնելու որոշ գործիչների պնդումները չափազանցված են: Օրինակ՝ Ռուբեն Դարբինյանը, ով ընդգծված հակառուս գործիչ էր համարվում, խտացրել է գույները: Միաժամանակ պետք է համաձայնվել տիրող ընդհանուր այն մտայնութեան հետ, որ եթէ Հայաստանի խորհրդայնացմանը չզիմակայելով՝ Հայաստանի ժողովուրդն անուղակիորեն ընդունում էր ռուսական դիրքորոշում, այնպես էլ հակաբոլշևիկյան ելույթներով ցույց էր տալիս իր ընդվզումը Ռուսաստանի դեմ:

Կ. Սասունին գտնում է, որ Փետրվարյան ապստամբութիւնը ստեղծեց անկախութեան համար մարտնչող մի սերունդ, այդ սերունդը համախմբվում է անկախութեան և ազգային պետութեան քաղաքական նպատակի շուրջ³⁴⁵: Հատկապես հայթորքական պատերազմում կրած պարտութիւնից հետո հայ ժողովուրդն ընկճված էր: Կ. Սասունու ձևակերպմամբ Փետրվարյան ապստամբութիւնը հայ ժողովրդի ազգային եսի վե-

³⁴⁴ Սասունի Կ., Հայկական ազատամարտի վերջին դրուագը եւ անկախութեան սերունդը, «Դրօշակ», 1926, թիւ 3, էջ 73:

³⁴⁵ Սասունի Կ., Հայկական ազատամարտի վերջին դրուագը եւ անկախութեան սերունդը, «Դրօշակ», 1926, թիւ 3, էջ 74:

րականգնումն էր, թուրքերից կրած պարտության վրեժխնդրությունը, որ փրկում էր հայ ժողովրդի մարդկային հպարտությունն ու պատիվը³⁴⁶: Հետաքրքիր է նաև Գ. Երեցյանի բնորոշումը. «Հեշտ չէ կրկնել փետրար 18-եր, բայց դժուար է խուսափիլ անոր ներշնչումներէն»³⁴⁷:

Բոստոնի «Հայրենիք» օրաթերթը, խնդրին անդրադառնալով բարոյական նշանակության տեսակետից, ընդգծում է, որ թեև ապստամբությունը պարտությամբ ավարտվեց, «անոր ունեցած բարոյական նշանակութիւնը անչափելի է հայ ժողովրդի ինքնագիտակցութեան եւ ազատագրական պայքարի տեսակէտով: ...Իր ազատութեան ու անկախութեան պայքարը շարունակող հայութեան համար անիկա միշտ պիտի մնայ ներշնչումի եւ ոգետրութեան աղբիւր մը»³⁴⁸: Թերթը ցավով է նշում, որ այս իմաստով ապստամբության արժեքը ճիշտ չի ընկալվում³⁴⁹:

Փետրվարյան ապստամբության բարոյական նշանակության մասին է խոսում նաև Բոստոնի հնչակյան պաշտոնաթերթ «Պայքարը»: Ապստամբության ժամանակ մղված կռիվներն ապացուցեցին խորհրդային իշխանությունների ձախողված բնույթը: «Եթէ խնդրի լուծումը թողնուէր հայ ժողովրդին,

³⁴⁶ Նույն տեղում:

³⁴⁷ Երեցեան Գ., Փետրուար 18-ի նշանակութիւնը, «Փետրուար 18», Հրատ. Հ.Յ.Դ. Փրակայի ուսանողական միութեան, Փրակա, 1927, էջ 44:

³⁴⁸ «Հայրենիք», 1930, 18 փետրուարի:

³⁴⁹ Ստեփանյան Խ., 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության հետևանքները սփյուռքահայ մամուլի գնահատմամբ (1920-1930-ական թթ.), Մեսրոպ Մաշտոց համալսարանի լրատու, գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2016, 484 էջ, 207:

Յեղևույթը այլևս երբեք Հայաստանի երես չէր տեսնի», - եզրահանգում է պարբերականը³⁵⁰:

Այսպիսով, Փետրվարյան ապստամբությունը հայ-թուրքական պատերազմից հետո տիրող համընդհանուր ընկճածության համապատկերի վրա բարոյական առումով բարձրացրեց հայ ժողովրդի ոգին: Համաժողովրդական ըմբոստության շնորհիվ վերականգնվեց հավատը սեփական ուժերի նկատմամբ: Նման համոզումները թերևս կարող են վիճարկելի համարվել: Ճիշտ է, հայ-թուրքական պատերազմը ծանր ազդեցություն էր ունեցել հայ ժողովրդի վրա, սակայն այդ պատերազմի և Փետրվարյան ապստամբության միջև համեմատություն անցկացնելը, թեկուզ մեթոդաբանական տեսակետից, ընդունելի չէ:

Փետրվարյան ապստամբության մի դրական հետևանքի մասին է ակնարկում Ռուբեն Դարբինյանը: Պատասխանելով Հ. Քաջազնունու զեկույցին՝ դաշնակցական գործիչը նշում է, որ Փետրվարյան ապստամբության շնորհիվ մեղմվեց վրացիների զայրույթը հայերի հանդեպ, որը կարող էր հանգեցնել հայկական ջարդերի³⁵¹: Հայտնի է, որ 1921 թ. փետրվարին բոլշևիկները նաև Հայաստանից զինված ներխուժում կազմակերպեցին դեպի Վրաստան, և շուտով այն հայտարարվեց խորհրդային: Վրացիների կարծիքով (թեև ոչ արդարացված) իրենց անկախության կործանման պատճառը նաև Հայաստանն էր: Փետրվարյան ապստամբության միջոցով անուղղա-

³⁵⁰ Վրացեան Ս., Հայաստանը բոլշևիկեան մուրճի եւ թրքական սալի միջեւ, էջ 236, 237:

³⁵¹ Տե՛ս Դարբինեան Ռ., Մեր պատասխանը Յ. Քաջազնունիի, Պոսթըն, 1923, էջ 66:

կիրեն վրացիներին ցույց տրվեց, որ Հայաստանը և հայ ժողովուրդը կապ չունեն վրաց անկախ պետականության անկման հետ:

Անշուշտ, Փետրվարյան ապստամբությունն ունեցավ նաև բացասական հետևանքներ: Նախ այն, որ զինված ընդհարումների արդյունքում կրկին հայի արյուն հեղվեց: Հետխորհրդային հայ պատմագիտության մեջ այս առումով նշվում է, որ «արդարացում չի կարող ունենալ քաղաքացիական կռիվը մարդկային թանկ կորուստներով, առավել ևս ցեղասպանություն ապրած հայ ժողովրդի պարագայում»³⁵²:

Շ. Նաթալին ցավով է նշում նոր ավերածությունների, խուճապի, արտագաղթի և «20.000 հայորդիներու դիակի» մասին³⁵³: Անշուշտ, նույնիսկ նվազագույն մարդկային կորուստները պետք է համարել ծանրագույնը հայ ժողովրդի համար: Սակայն Շ. Նաթալիի բերած 20.000 զոհ իրականության հետ կապ չունի: Ջոհերի թիվն իրականում մի քանի անգամ ավելի քիչ է եղել (շուրջ երեք հազար), ինչը, կրկնում ենք, սիփանք չի կարող լինել:

Ապստամբության բացասական հետևանքներից էր նաև արտագաղթը: Հնարավոր հետապնդումներից խուսափելու նպատակով շուրջ 12-13 հազար մարդ լքեց հայրենիքը և անցավ Պարսկաստան³⁵⁴: Ըստ Հայրենիքի փրկության կոմիտեի անդամ Վահան Մինախորյանի՝ այդ թիվը կարող էր մեծ լի-

³⁵² Հարությունյան Հ., Նոր Բայազետի գավառը 1921թ. Փետրվարյան ապստամբության ընթացքում, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2015, թիվ 2 (644), էջ 104-123:

³⁵³ Շահան, Ալեքսանդրապոլի դաշնագրէն 1930ի կովկասեան ապստամբութիւնները (վերագնահատումներ), հ. Ա, էջ 239:

³⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 71:

նել: 1921 թ. ապրիլի 2-ին Երևանի անկումից հետո ապստամբները և նրանց համախոհների հիմնական մասը Գառնիի, Դարալագյազի վրայով քաշվեց Սյունիք՝ Պարսկաստան անցնելու: Սակայն շուրջ 5000 մարդ էլ մոտեցել է Մարգարա գյուղին՝ Թուրքիա անցնելու նպատակով³⁵⁵: Ապստամբության պարտությունից հետո շատերը գաղթում էին բոլշևիկյան սարսափները նորից չտեսնելու մտավախությունից ելնելով³⁵⁶:

Այսպիսով, Փետրվարյան ապստամբության հետևանքները կարելի է հանրագումարի բերել հետևյալ ընդհանրացումներում.

- Փետրվարյան ապստամբության շնորհիվ փրկվեց հայ մտավորականության և զինվորականության մի ստվար մասը,

- Փետրվարյան ապստամբությամբ հայ ժողովուրդը կրկին փաստեց ազատ և անկախ ապրելու իր կամային դրսևորումները, անհամեմատ մեղմացան բոլշևիկյան բռնությունները,

- Փետրվարյան ապստամբությունը ակներև դարձրեց նաև այն իրողությունը, որ հայ ժողովրդի մեջ կարող է վերափոխվել անվերապահ ռուսական կողմնորոշումը,

- Փետրվարյան ապստամբության հետևանքների մասին խոսելիս աներկբայորեն պետք է արձանագրել ցավալի մարդկային կորուստները:

³⁵⁵ Մինախորեան Վ., Ապրիլ 2-ի գաղթը (Երեան-Թավրիզ), «Հայրենիք», 1923, դեկտեմբեր, էջ 89:

³⁵⁶ «Ճակատամարտ», 1921, 21 մայիսի:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հայաստանի խորհրդայնացման գործընթացում կարևոր տեղ է գրավում Փետրվարյան ապստամբությանը: Հայաստանում իշխանությունը վերցնելուց անմիջապես հետո բոլշևիկները չհարգեցին իրենց իսկ տված խոստումները: Վերջիններիս առաջին լուրջ «բացթողումը» նախկին կառավարության անդամներին ձերբակալելն էր: Բոլշևիկների մուտքը Հայաստան իրենց գործադրած քայլերի պատճառով խոր հիասթափություն առաջ բերեց: Տպավորություն էր ստեղծվել, որ հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը նշանակություն չունեի բոլշևիկների համար: Հայաստանում բոլոր նրանք, ովքեր բոլշևիկ չէին, մահվան և աքսորի սարսափի տակ էին: Բոլշևիկյան հեղափոխությունն ավելի հեշտությամբ խորացնելու «մտադրությամբ» Հայաստանում մտավորականության զանգվածային ահաբեկում իրականացվեց: Հայ մտավորականների հանդեպ կիրառված քաղաքական տեռորն ամենաշատը հուզեց ժողովրդին և մեծապես ազդեց Փետրվարյան ապստամբության հասունացման վրա: Բանտում գտնվող մտավորականության կորստի վախը պատճառ էր ապստամբություն բարձրացնելու: Զանգվածային ձերբակալություններին աստիճանաբար հաջորդում էին գնդակահարությունները: Բանտում գտնվող ազգային, պետական և կուսակցական գործիչների գնդակահարություններն ապստամբություն բարձրացնելու առիթ հանդիսացան:

Փետրվարյան ապստամբության պատճառների մեջ առանձնանում է բոլշևիկների կիրառած բռնագրավումների

կամ այսպես կոչված «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքակա- նությունը: Բոլորովին անիմաստ էր Ռուսաստանում քննություն չանցած բռնագրավումների դաժան փորձի վերակիրառումը պատերազմներից տնտեսապես քայքայված Հայաստանում: Առավել անմտություն էր բռնագրավված իրերի մեծ մասի դուրսբերումը Հայաստանից, երբ տեղում դրանց կարիքն ա- վելի էր զգացվում:

Փետրվարյան ապստամբության հասունացմանը նպաստեցին նաև հայ սպաների ձերբակալությունն ու աքսո- րը, նրանց ընտանիքների հանդեպ կիրառված բռնություննե- րը: Պակաս կարևոր չէին նաև բոլշևիկների կողմից խոսքի և մամուլի ազատությունների կտրուկ սահմանափակումները, արևմտահայության հանդեպ նոր իշխանությունների ունեցած ակնհայտ թշնամական վերաբերմունքը: Փետրվարյան ապս- տամբության համար պարարտ հող ստեղծեց նաև հայ բոլ- շևիկների ծաղրական և նսեմացուցիչ վերաբերմունքը Հայաս- տանի անկախության գաղափարի հանդեպ:

Փետրվարյան ապստամբությունը հետևանք էր նաև քաղաքացիական կռիվների սադրանքի: Բոլշևիկների համար գերադասելի էր իշխանությունը քաղաքացիական կռիվ միջո- ցով ձեռք բերել, քանզի դա «կարևոր» էր բանվորագյուղացիա- կան հեղափոխության խորացման տեսակետից: Բոլշևիկյան իշխանությունը փորձեց արհեստականորեն «հեղափոխական իրավիճակ» ստեղծել, ինչի անհրաժեշտությունը բնավ չկար: Հայ կոմունիստները, չյուրացնելով սոցիալիստական հեղափո- խության հիմնական նպատակները, հեղափոխությունը պատ- կերացնում էին նախևառաջ որպես քաղաքացիական կռիվ- ներ: Հանուն իրենց «հեղափոխական» հիվանդագին հավակ-

նությունների բավարարման նրանք ջանք չէին խնայում հեղելու իրենց «հակառակորդների» արյունը: Չնայած հակառակ կողմից հնչող կոչերին՝ բոլշևիկները ոչ միայն քայլեր չձեռնարկեցին՝ խուսափելու քաղաքացիական կռիվներից, այլև նման սադրանքների հրահրումը դարձրին իրենց քարոզչության հիմնական առանցքներից մեկը: Բոլշևիկյան հետագա այն հռետորաբանությունը, թե իբր քաղաքացիական կռիվները հրահրել են դաշնակցականները, չի դիմանում որևէ տրամաբանական քննադատության: Քեմալաբոլշևիկյան բարեկամությունը, Խորհրդային Ռուսաստանում քաղաքացիական կռիվների ժամանակաշրջանը հաղթահարելու իրողությունը, Ադրբեջանի խորհրդայնացված լինելու փաստը, Վրաստանում անկախության անկման անխուսափելիությունը և այլ հանգամանքներ իշխանությունը կամավոր բոլշևիկներին հանձնած դաշնակցականներին ապստամբելու որևէ հուսալի հեռանկար չէին խոստանում:

Փետրվարյան ապստամբությունն ավարտվեց պարտությամբ: Ուժերի անհավասարությունը, ապստամբների մոտ կանոնավոր զորքի բացակայությունը, կռվող ուժերի հոգնածությունը միայն բոլշևիկների օգտին էր: Անշուշտ հատկանշական է նաև հայ իրականության մեջ ազգային շահը դասակարգային շահից գերադասելը, ինչի պատճառով հայ ժողովուրդը դասակարգային պայքար չմղեց բոլշևիկների դեմ: Պարտության համար պակաս կարևոր չէ նաև հայ ժողովրդի լայն խավերի մեջ արմատացած ռուսասիրությունը: Ի դեմս բոլշևիկների՝ հայ ժողովուրդը տեսավ ռուսներին և այդ իսկ պատճառով հավուր պատշաճի չպայքարեց:

Անքննելի է Փետրվարյան ապստամբության շնորհիվ հայ մտավորականության և զինվորականության փրկության փաստը: Բանտերում հայտնված բազմաթիվ հայ մտավորականներ և զինվորականներ դատապարտված էին «կազնահարության»: Ցավոք, բոլշևիկյան բանտերում եղան գնդակահարության և կազնահարության բազմաթիվ դեպքեր: Միայն Փետրվարյան ապստամբությունը կանխեց համազգային այդ արհավիրքը:

Փետրվարյան ապստամբությունը Հայաստանի անկախության գաղափարի յուրահատուկ փորձաքար հանդիսացավ: Ապստամբությամբ հայ ժողովուրդը ցույց տվեց, որ երբեք չի հաշտվի ստրկության մեջ մնալու մտքի հետ և հարկ եղած դեպքում պատրաստ է մեկ մարդու նման պայքարելու հանուն հայրենիքի անկախության: 1921 թ. փետրվարյան ապստամբությունը դրական ազդեցություն ունեցավ բոլշևիկյան բռնաճնշումները մեղմելու առումով: Ապստամբության հետևանք կամ արդյունք է համարվում նաև այն, որ ժողովրդի մեջ վերափոխվեց անվերապահ ռուսական կողմնորոշման տեսլականը: Եթե խորհրդայնացման նախօրեին Հայաստանում ռուսական դիրքորոշումն ընդհանուր առմամբ որևէ կասկած չէր հարուցում, ապա գործադրված բռնությունների պատճառով առաջ եկած համաժողովրդական ապստամբությունը կոտրեց այդ կարծրատիպը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Ա. Արխիվային նյութեր

Հայաստանի ազգային արխիվ

1. Ֆ. 1 (ՀԿԿ Կենտկոմ), ց. 5, գ. 1:
2. Ֆ. 37 (Հայրենիքի փրկության կոմիտե), ց. 1, գ. 3, 9:
3. Ֆ. 113 (ՀՀ կառավարություն), ց. 1, գ. 1:
4. Ֆ. 114 (ՀՍԽՀ արտաքին գործերի կոմիսարիատ), ց. 1, գ. 17, ց. 2, գ. 20, 25, 40, 79:
5. Ֆ. 116, (ՀՍԽՀ ներքին գործերի նախարարություն), ց. 1, գ. 4
6. Ֆ. 144 (ՀՍԽՀ Ալեքսանդրապոլի գավառի հեղափոխական կոմիտե), ց. 2, գ. 25:
7. Ֆ. 199, (Հայաստանի առաջին Հանրապետության կառավարություն), ց. 1., գ. 248:
8. Ֆ. 1253 (Հայաստանի հեղափոխական կոմիտե), ց. 1, գ. 2, 4:
9. Ֆ. 1438 (Գևորգ Աթարբեկյան), ց. 1, գ. 10:

Հ.Հ. Արխիվ (ԱՄՆ)

1. Թղթածրար 29/1 (Փրկութեան կոմիտե 1921 թ.), փաստաթուղթ 25, 26, 27

Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի պետական թանգարան

1. Ավետիս Ահարոնյանի ֆոնդ, գ. 208, 214:

Բ. Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուներ

1. Դեկրետների և հրամանների ժողովածու, Էջմիածին, Պետական հրատարակություն, 1921, պր. I (1920թ. նոյեմ-

- բերի 29 - 1921թ. փետրարի 18), 129 էջ, պրակ II (1921թ. ապրիլի 2 – օգոստոսի 1), 104 էջ:
2. Հեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, 1920 թ. նոյեմբեր – 1922 թ. հունվար), Երևան, «Հայաստան», 1974, 375 էջ:
 3. ՀՅԴաշնակցությունը ԽՍՀՄ Արտակարգ հանձնաժողովի և Պետական քաղվարչության գաղտընթերցումներում (1920-ական թվականներ), (Փաստաթղթերի ժողովածու), կազմող և խմբագիր՝ պրոֆ. Վ. Ղազախեցյան, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստ., 2016, 228 էջ:
 4. Հ.Յ.Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), պատ. խմբագիր և կազմող՝ պրոֆեսոր Վ. Ն. Ղազախեցյան, Երևան, հրատ. ՀՅԴաշնակցության Բյուրոյի, 1999, 369 էջ:
 5. Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), Երևան, Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչություն, 1960, 643 էջ:
 6. Геноцид армян: ответственность Турции и обязательство мирового сообщества. Документы и комментарии (Сост., отв. Редактор, автор предисловия и комментария профессор Ю. Г. Барсегов), т. 2, ч. 2, Москва, 2003

Գ. Տպագիր հուշագրություններ, ժամանակակիցների վկայություններ և հրապարակումներ

1. Աբրահամեան Մ., Իմ յիշելի յուշերը, Թէիրան, տպ. «Ալիք», 1978, 580 էջ:

2. Աբրահամյան Մ. (Բաշգառնեցի Մարտիրոս), Իմ հիշելի հուշերը (20-րդ դարի սկզբի ազգային-ազատագրական պայքարի նշանավոր ներկայացուցիչ Մարտիրոս Աբրահամյանի հուշերը և մարտական կենսագրությունը): Խմբ., առաջաբանի հեղ.՝ Վ. Պետրոսյան, Երևան, Փրինթինֆո, 2016, 640 էջ:
3. Ահարոնեան Ա., Սարդարապատից մինչև Սեյր եւ Լոզան, Պոսթըն, «Հայրենիք», 1943, 212 էջ:
4. Աշխատունի Զ., Դրուագներ մեր ազատության պայքարից, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1925, յուլիս, էջ 125-136, սեպտեմբեր, էջ 78-86:
5. Աստուածատրեան Ա., Բախշի Իշխանեանի հետ Երևանի բանտում, «Հայրենիք», 1936, սեպտեմբեր, էջ 135-150, հոկտեմբեր, էջ 104-117:
6. Աստուածատրեան Ա., Փետրուարեան ապստամբութիւնը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1968, թիւ 2, էջ 37-49:
7. Արամեան Ս., Փետրուարեան յեղափոխութիւնը և բոլշեւիզմը, «Փետրուար 18», Հրատ. Հ.Յ.Դ. Փրակայի ուսանողական միութեան, Փրակա, 1927, էջ 5-12:
8. Արշակունի Ա., Փետրուարի ապստամբութիւնը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1927, փետրուար, էջ 41-51:
9. Բադալեան Ն., Փետրուար 18 հայկական ազատագրական շարժման ամբողջական մարմնացում, «Փետրուար 18», հրատ. Հ.Յ.Դ. Փրակայի ուսանողական միութեան, Փրակա, 1927, էջ 35-41:
10. Դարբինեան Ա., Հայ ազատագրական շարժման օրերէն (յուշեր 1890էն 1940), Փարիզ, հրատ. «Հայ ազգային հիմնադրամ»ի 1947, 640 էջ:

11. Դարբինեան Ռ., Երկեր, Ա հատոր, Կեանքիս գրքէն, Պէյրուֆ, Համազգայինի Վահէ Սէթեան տպարան, 1972, 704 էջ:
12. Դարբինեան Ռ., Հայ քաղաքական մտքի դեգերումները, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, յունար, էջ 57-64:
13. Դարբինյան Ռ., Մեր պատասխանը Յ. Քաջազնունիի, Պոսթըն, տպ. «Հայրենիք», 1923, 166 էջ:
14. Դարբինեան Ռ. Փետրուարեան ապստամբութեան 50-ամեակին առթիւ (խմբագրական), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1961, թիվ 1, գարուն, էջ 1-3:
15. Երէցեան Գ., Փետրուար 18-ի նշանակութիւնը, «Փետրուար 18», հրատ. Հ.Յ.Դ. Փրակայի ուսանողական միութեան, Փրակա, 1927, էջ 42-44:
16. Էջմիածնեցի, Մօտաւոր անցեալէն, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1937, յուլիս, էջ 126-131:
17. Թումանյան Հ., Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր տասներորդ, Երևան, «Գիտություն», 1999, 771 էջ:
18. Իշխանեան Բ., Երկու ամիս բօլշեփկեան բանտում, Գահիրէ, տպ. «Յուսաբեր», 1924, 196 էջ:
19. Իրազեկ Յ., Մօտիկ անցեալից. Պատմական դէպքեր եւ ապրումներ (1917-1922), Պէյրուֆ, 1956, տպ. «Համազգայինի», 154 էջ:
20. Իրազեկ, Փետրուար 18, «Յուշամատեան Հ.Յ.Դաշնակցութեան (1890-1950) (կազմ.՝ Ս. Վրացեան)», Բոստոն, տպ. «Հայրենիք», էջ 302-326:
21. Լենին Վ., Երկերի լիակատար ժողովածու, Երևան, «Հայաստան», հ. 43, 1982, 668 էջ:

22. Խատիսյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1926, հոկտեմբեր, էջ 101-107, նոյեմբեր, էջ 97-102:
23. Խատիսյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Աթէնք, «Նոր օր», 1930, 368 էջ:
24. Կասյան Ս., Ընտիր երկեր, Երևան, «Հայաստան», 1967, 456 էջ:
25. Կոստյեան Հ., «Բանտի քարերն էին աղաղակում»... (Փետրուարեան ապստամբութեան ընդվզումի 30-րդ տարեդարձի առթիւ, 1921-1951), Գահիրէ, տպարան «Յուսաբեր», 1951, 66 էջ:
26. Մարմանդեան Յ., Հայ սպաների աքսորը (մի էջ հայ սպայի յուշերից), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1934, օգոստոս, էջ 102-115:
27. Մինախորեան Վ., Ապրիլ 2-ի գաղթը (Երեւան-Թավրիզ), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, դեկտեմբեր, էջ 89-97:
28. Մինախորեան Վ., Վերադարձ, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1924, ապրիլ, էջ 47-53:
29. Մխիթարեան Օ., Փետրուարեան ապստամբութեան աղբիւրները, «Փետրուար 18», Հրատ. Հ.Յ.Դ. Փրակայի ուսանողական միութեան, Փրակա, 1927, էջ 13-36:
30. Նաւասարդեան Վ., Ի՞նչ չէր եւ ի՞նչ չափտի լինի մեր ուղին, Գահիրէ, «Յուսաբեր», 1923, 81 էջ:
31. Նաւասարդեան Վ., Հ.Յ.Դաշնակցութեան անելիքը (Մտքեր եւ յուշեր մի գրքոյկի առիթով), Գահիրէ, տպ. «Յուսաբեր», 1924, 288 էջ:
32. Նժդէհ Գ., Ազատ Սիւնիք, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1925, մայիս, էջ 128-135, յունիս, էջ 130-138:, յուլիս, էջ 75-86,

օգոստոս, էջ 135-144, սեպտեմբեր, էջ 86-92, հոկտեմբեր, 130-138:

33. Նժդեհ Գ., Երկեր: Երկու հատորով, հ. 2, Երևան, ՀՀ Արխիվային գործի գործակալություն, 2002, 504 էջ:
34. Նժդեհ Գ., Իմ պատասխանը, Հայաստանի ողբերգությունը թրքօրոլջեիկ փաստաթղթերի լոյսի տակ, Սոֆիա, տպ. Պ. Պալըզեան, 1937, 103 էջ:
35. Նժդեհ Գ., Լեոնահայաստանի գոյամարտը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, սեպտեմբեր, էջ 71-78:
36. Նժդեհ Գ., Հատընտիր, Երևան, «Հայաստան», 2001, 405 էջ:
37. Զաղեթյան Գ., Մոտիկ անցյալից, Երևան, «Հայաստան», 1967, 99 էջ:
38. Զամալեան Ա., Յ. Քաջազնունին եւ Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1924, յունիս, էջ 65-82:
39. Սասունի Կ., Հայկական ազատամարտի վերջին դրուագը եւ անկախութեան սերունդը, «Դրօշակ», Փարիզ, 1926, թիւ 3, էջ 72-75:
40. Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբութիւնը, Պէյրութ, «Համազգային», 1970, 263 էջ:
41. Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբութիւնը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1925, հոկտեմբեր, էջ 86-102, նոյեմբեր, էջ 79-104, դեկտեմբեր, էջ 103-120, 1926, յունուար, էջ 74-96:
42. Սեւան Ա., Բանտարկեալի մը յուշերը: Տառապանքի տարիներ Գ. Նժդեհի հետ, Երևան, հեղ. հրատ., 2008, 256 էջ:
43. Սեւան Ա., Փետրուար 18-ի յեղափոխութիւնը, «Վէմ», Փարիզ, 1936, Դ տարի, թիւ 1, էջ 87-104:

44. Վարանդեան Մ., Համայնավարությունը եւ համաշխարհային յեղափոխություն, Գահիրէ, տպ. «Յուսաբեր», 1926, 238 էջ:
45. Վրացեան Ա., Էջեր մօտիկ անցեալից, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, փետրուար, էջ 32-43:
46. Վրացեան Ա., Ինչո՞ւ եւ ինչպէ՞ս խորհրդայնացաւ Հայաստան, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1940, փետրուար, էջ 73-94:
47. Վրացյան Ա., Խարխափումներ: Յ. Քաջազնունու «Հ.Յ.Դ. անելիք չունի այլեւ» գրքի առթիւ, Պոսթըն, «Հայրենիք», 1924, 230 էջ:
48. Վրացեան Ա., Կեանքի ուղիներով. Դէպքեր, դէմքեր, ապրումներ, Խ. Զ, Պէյրուֆ, տպ. «Համազգային», 1967, 348 էջ:
49. Վրացեան, Ա., Հայաստանը բոլշեւիկեան մուրճի եւ թրքական սալի միջեւ, Բոստոն, Հրատ. Հ.Յ.Դ. Ամեր. Կեդր. Կոմիտէի, 1941, 271 էջ:
50. Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութիւնը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1922թ., դեկտեմբեր, էջ 45-55, 1923, յունուար, էջ 42-48:
51. Վրացյան Ա., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, «Հայաստան», 1993, էջ 542:
52. Վրացեան Ա., Յուշեր մօտիկ անցեալից, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, նոյեմբեր, էջ 63-73, դեկտեմբեր, էջ 66-75, 1924, յունուար, էջ 83-90, 1924, մարտ, էջ 111-120:
53. Վրացեան Ա., Փետրուար 18-ից յետոյ (մեր հետագայ քաղաքականութիւնը), «Վէմ», 1938, Զ տարի, թիւ 1, էջ 1-10:

54. Տէր-Յակոբեան Յ., Հայաստանի վերջին աղէտը: Քէմալական արշաւանքը, Կարսի եւ Ալէքսանդրաբոլի անկումները, հայ բանակին քայքայումը, յարձակման եւ քայքայման պատճառները պալէստինացի տիրապետութիւնը: Անտիպ փաստաթուղթեր դիւանագիտական գրեր եւ բազմաթիւ պատկերներ, Կ. Պօլիս, տպ. Մ. Տէր Սահակեան, 1921, 126 էջ:
55. Փետրուարեան ապստամբութեան պատճառները, «Դրօշակ», Փարիզ, 1931, թիւ 1-2, էջ 4-8:
56. Փետրուարեան ապստամբութիւնը (Բաշգետնեցի խմբապետ Մարտիրոսի յուշերը), «Հայրենիք», 1956, մարտ, էջ 25-34, ապրիլ, էջ 17-27, յունիս, էջ 59-69:
57. Քաջազնունի Յ., Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլեւս, Վիեննա, Միսիթարյանների տպարան, 1923, 108 էջ:
58. Քաջազնունի Յ., Յետ մահու: Պատմութիւններ, յուշեր, յօդուածներ, նամակներ, հրատ. պատրաստեց՝ Ս. Վրացեան, Պէյրութ, «Համազգային», 1968, 256 էջ:

Այլ լեզուներով

1. Авалов З., Независимость Грузии в международной политике 1918-1921 гг. Воспоминания. Очерки, Париж, 1924, Б. и., 318 стр.

Դ. Ուսումնասիրություններ, կոլեկտիվ աշխատություններ **Հայերեն**

1. Ալիխանյան Ս., Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում (1917-1921թթ.), Երևան, «Հայաստան», 1966, 413 էջ:

2. Աղայան Ծ., Հոկտեմբերը և հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը, Երևան, 1982, 414 էջ:
3. Անդրեասեան Ա., Պատմութիւն Ռամկավար ազատական կուսակցութեան Ամերիկայի Արեւմտեան շրջանակի, Լոս Անճելէս, 1981, 181 էջ:
4. Ասպարէզ 1908-1958: Յիսնամեակ, տպ. «Ասպարէզ», Ֆրէզնօ, ա. թ., 400 էջ:
5. Բաղդասարյան Ա., Քաղաքացիական պատերազմը Հայաստանում, Յերևան, Պետհրատ, 1931, 152 էջ:
6. Գալոյան Գ., Անդրկովկասում սոցիալիստական ռևոլյուցիայի և կոմունիստական շինարարության պատմության կեղծարարության դեմ, Երևան, Հայպետհրատ, 1961, 408 էջ:
7. Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923թթ., Երևան, «Գիտություն», 1999, 540 էջ:
8. Գեղամյան Գ., Սոցիալ-տնտեսական փոփոխությունները Հայաստանում նէպի տարիներին (1921-1936), Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1978, 306 էջ:
9. Գևորգյան Հ., Դրո, Երևան, «Զանգակ -97», 1999, 557 էջ:
10. Եսփունճեան Ա., Ո՞վ կազմակերպեց փետրուարեան արկածախնդրութիւնը եւ ի՞նչ եղավ անոր հետեանքը, Գահիրէ, «Ոսկետառ», 1968, 136 էջ:
11. Եսայան Ա., Հայաստանի միջազգային-իրավական դրությունը (1920-1922), Երևան, «Միտք», 1967, 432 էջ:
12. Եսայան Ա., «Հայկական հարցը» և միջազգային դիվանագիտությունը, Երևան, «Միտք», 1965, 374 էջ:
13. Լազեան Գ., Հայաստան եւ Հայ Դատը (վավերագրեր), Գահիրէ, «Նոր աստղ», 1946, 392 էջ:

14. Լեո, Անցեալից. Յուշեր, թղթեր, դիտումներ, Թիֆլիս, «Խորհրդային Կովկաս», 1925, 482 էջ:
15. Խաչատրյան Կ., Հայ-ռուսական հարաբերությունները 1920-1922թթ., Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմ. ինստ., 2007, 261 էջ:
16. Խուրշուդյան Լ., Հայաստանի ոչ պրոլետարական կուսակցությունների գաղափարական-քաղաքական և կազմակերպական կրախը (1920-1921թթ.), «Հայաստանում սովետական իշխանության ամրապնդման պատմության մի քանի հարցեր (1920-1922թթ.), (Ժողովածու)», Երևան, Երևանի համալս. հրատ., 1987, էջ 185-225:
17. Կարինյան Ա., Դաշնակցությունը յեվ իր զինակիցները, Յերևան, Պետհրատ, 1932, 170 էջ:
18. Կարինյան Ա., Դաշնակցությունը փաստերի դեմ, Թիֆլիս, «Ձակկնիգա», 1926, 88 էջ:
19. Կիրակոսյան Զ., Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ (1915-ից մինչև մեր օրերը): Գիրք երկրորդ, Երևան, 1983, 464 էջ:
20. Հակոբյան Ա., Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, Երևան, «Գիտություն», 2010, 339 էջ:
21. Հակոբյան Ա., ՀՍԽՀ 1921 թ. ներքաղաքական կյանքի պատմության հիմնահարցերը հայ պատմագրության մեջ, Երևան, 2014, 260 էջ:
22. Հակոբյան Ա., Հայաստանի բանվորների և գյուղացիների հաղթանակը 1921թ. քաղաքացիական կռիվներում, Երևան, Հայպետուսմանկիրատ, 1960, 92 էջ:

23. Հակոբյան Ա., Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները 1918-1920 թթ., Երևան, Իրանագիտության Կովկասյան Կենտրոն, 2005, 364 էջ:
24. Հակոբյան Ա., ՀՍԽՀ 1921թ. ներքաղաքական կյանքի պատմության հիմնահարցերը հայ պատմագրության մեջ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմ. ինստ., 2014, 260 էջ:
25. Հակոբյան Ա., Միակուսակցական վարչակարգի ձևավորումը խորհրդային Հայաստանում (1920-ական թվականներ), Երևան, 2016, 366 էջ:
26. Հակոբյան Ա., Քաղաքացիական կռիվները Հայաստանում 1921թ., Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1948, 113 էջ:
27. Հայոց պատմություն (խմբ. խորհուրդ՝ Վ. Բարխուդարյան), հ. 3, գիրք II, Երևան, «Զանգակ-97», 2015, 760+32 էջ: հ. 4, գիրք I, Երևան, «Զանգակ-97», 2010, 800+24 էջ:
28. Հարությունյան Հ., Նոր Բայազետի գավառը 1920-1930 թթ., Երևան, «Գիտություն», 2015, 279 էջ:
29. Հովհաննիսյան Ա., Համազգային կրիգիսը, Յերեվան, Հայպետհրատ, 1926, 30 էջ:
30. Հովսեփյան Յու., Սովետահայ պատմագրությունը Հայաստանում «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության կենսագործման մասին, «Հայաստանում սովետական իշխանության ամրապնդման պատմության մի քանի հարցեր (1920-1922թթ.), (Ժողովածու)», Երևան, Երևանի համալս. հրատ., 1987, էջ 28-52:
31. Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920-1940թթ., Երևան, Պատմ. ինստ., 2006, 564 էջ:
32. Մանուկյան Ա., Քաղաքական կյանքը Հայաստանում 1920-1940թթ., Երևան, «Գիտություն», 2002, 192 էջ:

33. Մարտիրոսեան Լ., Դասակարգային կոհիներու գիծը ազգերու պատմութեան մէջ, հ. Ա, Պէյրութ, տպ. ՏՕՆԻ-ԿԵԱՆ, 1963, 883 էջ:
34. Մնացականյան Ա., Ընդդէմ պատմութեան դաշնակցական նենգափոխութեան, Երևան, «Հայաստան», 1976, 116 էջ:
35. Շահան, Ալեքսանդրապօլի դաշնագրէն 1930ի կովկասեան ապստամբութիւնները (վերագնահատումներ), հ. Ա, Մարտէլ, 1934, տպ. Ա. Արապեան, 259 էջ:
36. Շահան, Երեւանի համաձայնագիրը, Պոստոն, ա. հ., 1941, 112 էջ:
37. Չորմիսեան Լ., Կուսակցութիւնները եւ հայրենիքը, Փարիզ, ARAXES, 1946, 163 էջ:
38. Չութարյան Գ., Դաշնակցութեան տաճկական ոիրենտացիան յետ հայրենիքի փրկութեան կոմիտեն, Յերեվան, Պետական հրատարակչություն, 1929, 86 էջ:
39. Պետրոսյան Շ., Սովետական պետութեան կազմավորումը և զարգացումը Հայաստանում, Երևան, Հայպետհրատ, 1961, 280 էջ:
40. Սարգսյան Կ., Հայաստանում սովետական իշխանութեան առաջին ամիսների ՀԿԿ ներքին քաղաքականութեան մի քանի հարցերի մասին, «Հայաստանում սովետական իշխանութեան ամրապնդման պատմութեան մի քանի հարցեր (1920-1922թթ.), (Ժողովածու)», Երևան, Երևանի համալս. հրատ., 1987, էջ 5-27:
41. Սիմոնյան Ա., Զանգեզուրի գոյամարտը 1920-1921թթ., Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2000, 698 էջ:

42. Սիմոնյան Հ., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, «Հայաստան», 1991, 630 էջ:
43. Ստեփանյան Գ., Համազասպ Սրվանձտյան, Երևան, «Լուսակն», 2016, 1088 էջ:
44. Ստեփանյան Խ., 1921 թ. փետրվարյան ապստամբությունը սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ (1920-1930-ական թթ.), Երևան, «Լուսակն», 2016, 200 էջ:
45. Ստեփանյան Խ., Ռուբեն Տեր-Մինասյան (Կյանքը և գործը), Երևան, ՎՄՎ-Պրինտ, 2008, 184 էջ:
46. Վեհապետեան Թ., Նոր սերունդը՝ քավութեան նոխազ, Բ հատոր, Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը եւ Փետրուարեան ապստամբութիւնը իրենց յարակից հարցերով, Պէյրութ, հրատարակութիւն Հովիւեան մատենաշարի, 1985, 207 էջ:
47. Տասնապետեան Հ., Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը իր կազմութենէն մինչեւ Ժ. Ընդհ. Ժողովը (1890-1924), Աթէնք, հրատ. Հ.Յ.Դաշնակցութեան, 1988, 259 էջ:
48. Փիրումեան Ռ., Հայաստանը Հ.Յ.Դ.-Բոլշեւիկ յարաբերութիւնների ոլորտում (1917-1921), Երեւան, Երեւանի համալս. հրատ., 1997, 421 էջ:

Ռուսերեն

49. Борьян Б., Армения, международная дипломатия и СССР, ч. II, М-Л, Госиздат, 1929, 434 с.
50. Галоян Г., Борьба за Советскую власть в Армении, Москва, Госиздат, 1957, 256 стр.

51. Мнацаканян А., Посланцы советской России в Армении, Ереван, Айпетрат, 1959, 419 стр.
52. Хармандарян С., Ленин и становление Закавказской федерации: 1921-1923, Ин-т ист. Партии при ЦК КП Армении, Ереван, 1969, 456 стр.

Ե. Հոդվածներ

Հայերեն

1. Արահամյան Հ., Ալեքսանդրապոլի իրադարձությունների շուրջ (1920 թ. նոյեմբեր-1921 թ. ապրիլ). «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 2007, թիվ 2, էջ 122-132:
2. Գրիգորյան Ն., 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության գնահատության շուրջ, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. հասարակական գիտություններ», թիվ 139.1, Երևան, 2013, էջ 48-63:
3. Գրիգորյան Ն., «Հայրենիքի փրկության կոմիտեի» ներքին և արտաքին քաղաքականությունը, «Ակունք», Երևան, 2012, թիվ 3, էջ 21-32:
4. Գրիգորյան Ն., Փետրվարյան ապստամբության դերն ու նշանակությունը, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Հասարակական գիտություններ», թիվ 130.6, Երևան, 2013, էջ 68-81:
5. Հակոբյան Ա., 1921թ. փետրվարյան իրադարձություններում «կարմիրների» և ապստամբների զինուժի մասին հայ պատմագրության մեջ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 2011, թիվ 2, էջ 3-23:

6. Հակոբյան Ա., Ռուսաստանի ու Հայաստանի խորհրդայնացման գործընթացների և միակուսակցական վարչակարգի հաստատման պատմական մի քանի զուգահեռներ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 2014, թիվ 1, էջ 48-69:
7. Հակոբյան Ա., Փետրվարյան ապստամբությունը հայ պատմագրության մեջ, «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, Երևան, 2011, թիվ 1, էջ 132-158:
8. Հարությունյան Հ., Նոր բայազետի գավառը 1921թ. Փետրվարյան ապստամբության ընթացքում, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 2015, թիվ 2, էջ 104-123:
9. Հովսեփյան Յու., 1921 թ. փետրվարյան խռովության առաջացման պատճառների նենգափոխումը հայ բուրժուական պատմագիտության մեջ. «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1987, թիվ 4, էջ 49-55:
10. Ղազախեցյան Վ., Հայ սպաների արքորը 1920-1921թթ., «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 2003, թիվ 2, էջ 32-51:
11. Ղազախեցյան Վ., Չեկայի գործունեության առաջին տարին Հայաստանում, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 2011, թիվ 1, էջ 45-70:
12. Ղազախեցյան Վ., Գևորգյան Հ., Դաշնակցության կողմից Փետրվարյան ապստամբության ղեկավարման հարցի շուրջ, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 2003, թիվ 1, էջ 46-50:

13. Ղարիբջանյան Գ., Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի կազմավորումը և Սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում. «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1960, թիվ 4, էջ 34-52:
14. Սարգսյան Կ., Հայաստանում ռազմական կոմունիզմի կիրառման պատմությունից, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1987, թիվ 12, էջ 11-20:
15. Սարգսյան Կ., Հայաստանում սովետական իշխանությունն ամրապնդելու ուղղությամբ ձեռնարկված միջոցառումները (1921 թ. ապրիլ—հունիս), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1986, թիվ 3, էջ 21-27:
16. Ստեփանյան Գ., 1921թ. փետրվարի 14-18-ի իրադարձությունները Երևանի կենտրոնական բանտում. Նոր մանրամասնություններ Հայհեղկոմի ռճրագործությունների վերաբերյալ, «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, Երեւան, 2015, թիվ 3, էջ 161-178:
17. Ստեփանյան Խ., 1921թ. փետրվարյան ապստամբության անդրադարձը Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ»-ի էջերում, «Պատմություն և հասարակագիտություն», Տարեգիրք (Գիտական հոդվածների ժողովածու), 2016, թիվ 2, 516 էջ, էջ 44-54:
18. Ստեփանյան Խ., 1921թ. փետրվարյան ապստամբության հետևանքները սփյուռքահայ մամուլի գնահատմամբ (1920-1930-ական թթ.), Մեսրոպ Մաշտոց համալսարանի լրատու, գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2016, 484 էջ, էջ 200-212:

19. Ստեփանյան Խ., 1921թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառները սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ (1920-1930-ական թթ.), «Պատմություն և հասարակագիտություն», Տարեգիրք (գիտական հոդվածների ժողովածու), 2015, թիվ 1, 325 էջ, էջ 187-225:
20. Ստեփանյան Խ., 1921թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառներն ու հետևանքները Սիմոն Վրացյանի գնահատմամբ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 2015, թիվ 1, էջ 139-151:
21. Ստեփանյան Խ., Ազգային խնդիրների անտեսումը որպես 1921թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառներից մեկը, «Հայոց պատմության հարցեր (գիտական հոդվածների ժողովածու)», հ. 15, ՀՀ ԳԱԱ Պատմ. ինստ., Երևան, 2014, էջ 160-171:
22. Ստեփանյան Խ., Բոլշևիկյան բռնաճնշումները որպես 1921թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառ (1920-1930-ական թթ. սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատականները), ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», Գյումրի, 2014, հ. 17, էջ 125-133:
23. Ստեփանյան Խ., Բոլշևիկների կողմից հայկական բանակի և հայ սպայության հանդեպ հալածանքը որպես 1921թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառ, Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի «Գիտական տեղեկագիր», Երևան, 2014, թիվ 3 (19), էջ 42-48:

24. Ստեփանյան Խ., Խորհրդային Հայաստանում «Ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության քննադատությունը սիյուրքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի կողմից (1920-1930-ական թթ.), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2015, թիվ 2 (644), էջ 138-145:
25. Սուքիասյան Հ., 1921 թ. փետրվարի 18-ին նախորդած ձերբակալությունների փաստաթղթերը, «Վէմ» համահայկական հանդես, Երևան, 2011, թիվ 1, էջ 206-220:
26. Վիրաբյան Ա., Հ. Օհանջանյանի կառավարության անդամների ձերբակալման մասին, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 2009, թիվ 1 (113), էջ 107-110:

Անգլերեն

27. Hovhannisian R., Simon Vratzian and Armenian Nationalism, "The Armenian Review", Watertown, 1970, Vol. 23, No. 1, pp. 3-35.
28. Kosoyan H., The First Taste of Soviet Rule in Armenia, "The Armenian Review", Watertown, 1953, Vol. 6, No. 1, pp. 70-85.
29. Stepanyan Kh., The criticism of the policy of "military communism" applied in Soviet Armenia by the social-political thought of Armenian Diaspora (1920-1930s), "European science review", «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH, January-February, Vienna, Austria, 2014, № 9-10, September-October, pp. 19-2

Ռուսերեն

30. Ефимов Н., Атарбеков - один из зачинщиков красного террора, «Вопросы истории», 2000, № 6, стр, 130-136.
31. Кузнецова С. Крах турецкой интервенции в Закавказье в 1920—1921 годах. «Вопросы истории», 1951, № 9, стр. 143-156.

2. Պարբերական մամուլ

Հայերեն

1. «Ազատ Հայաստան», Երեւան, 1921, 19, 22, 26 փետրուարի, 15, 24 մարտի:
2. «Ապագայ», Փարիզ, 1930, 4, 7, 11 յունիսի:
3. «Ասպարէզ», Ֆրէզնո, 1921, 27 սեպտեմբերի:
4. «Արարատ», Պէյրութ, 1938, 24 փետրուարի:
5. «Արեւելք», Գահիրէ, 1948, 18 փետրուարի:
6. «Արմենիա», Պուենոս Այրէս, 1933, 18 փետրուարի:
7. «Արձագանք Փարիզի», Փարիզ, 1924, 18 մայիսի:
8. Բիւլլետեն (Հայաստ. Սօց. Խորհրդ. Հանրապետութիւն, Արտաքին Գործերի Ժողովրդական Կոմիսարիատի Ինֆորմացիոն Բաժին), Երեւան, 1921, N 1,
9. «Դրօշակ», Փարիզ, 1926, թիւ 2; 1931, թիւ 1-2:
10. «Ժողովրդի ծայնը», Կ. Պոլիս, 1921, 24 փետրուարի; 1922, 14 յունուարի:
11. «Կարմիր աստղ», Թիֆլիս, 1921, 4 մարտի:
12. «Կարմիր Ավանգարդ», Բաքու, 1920, 30 հոկտեմբերի:
13. «Կոմունիստ», Երևան, 1920, 4, 9, 14, 21, 22, 23, 26 դեկտեմբերի; 1921, 29 յունուարի, 8, 12 փետրվարի:

14. «Հայրենիք» օրաթերթ, Պոսթըն, 1926, 18 փետրուարի, 1928; 1 մարտի; 1930, 18 փետրուարի; 1931, 18, 19, 20 փետրուարի; 1934, 18 փետրուարի:
15. «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1921, 5, 9 մարտի, 20, 21, մայիսի; 1922, 17 յունուարի:
16. «Յառաջ», Երեւան, 1920, 20 նոյեմբերի:
17. «Յառաջ», Փարիզ, 1929, 21 փետրուարի:
18. «Յուսաբեր», Գահիրէ, 1925, 10 մարտի:
19. «Պայքար», Պոսթըն, 1925, 30 յուլիսի:
20. «Սեւան», Աթէնք, 1934, 11 մարտի:
21. «Վերջին լուր», Կ.Պոլիս, 1921, 28 մարտի:

Այլ լեզուներով

22. “Заря Востока“, Тифлис, 1923, 1 апреля.
23. “Коммунист“, Эривань, 1920, 7 декабря.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

Աբովյան Խաչատուր 1, 2, 157
Աբրահամյան Հ. 76, 154
Աբրահամյան Մարտիրոս (Բաշգառնեցի) 40, 53, 54, 86, 87, 142, 143, 148
Աթարբեկյան (Աթարբեկով) Գևորգ 31, 45, 46, 55, 61, 62, 117, 141, 159
Ալիխանյան Գ. 29
Ալիխանյան Սամվել 8, 105, 148
Ահարոնյան Ավետիս 6, 97, 98, 108, 141, 143
Աղայան Ծ. 40, 149
Աղբալյան Նիկոլ 86, 87
Անդրեասյան Ա. 82, 149
Աշխատունի Զ. (Զաքար Զոլյան) 43, 49, 50, 63, 143
Աշոտ Թաթուլ 44
Աստվածատրյան Արշալույս 40, 49, 51, 86, 116, 143
Ավալով Զ. 122, 148
Ավետիքով 25
Ավիս - տե՛ս Նուրիջանյան Ավիս
Արամյան Սարգիս 6, 143
Արարատյան Սարգիս 97
Արշակունի Ա. տե՛ս Հովհաննիսյան Արշակ
Արտուշ խան 101
Աֆրիկյան Վ. 39, 40
Աֆրիկյաններ 25
Բաբայան Վ. 41
Բադալյան Նորայր 7, 143

Բաղդասարյան Ա. 149
Բարխուդարյան Վլադիմիր 14, 151
Բարսեղով Յու. 52, 142
Բեկզարյան Ա. 29, 78, 79, 103, 105
Բոլդուին Օլիվեր 43, 48
Բորյան Բագրատ 9, 32, 33, 79, 80, 153
Բուդաղյան Հովակիմ 100
Գալոյան Գալուստ 9, 10, 11, 37, 41, 58, 59, 105, 149, 153
Գասպարյան Վաղարշակ 101
Գեգեչկորի Ե. 95
Գեղամյան Գ. 24, 149
Գրիգորյան Նաթելլա 12, 154
Գևորգյան Համլետ 11, 12, 61, 95, 96, 98, 149, 155
Դարբինյան Արտակ 83, 143
Դարբինյան Ռուբեն 6, 18, 41, 42, 43, 48, 72, 88, 89, 101,
112, 113, 131, 132, 134, 144
Դրո (Դրաստամատ Կանայան) 12, 16, 17, 40, 53, 54, 61, 63,
64, 95, 149
Եղիազարյան Սմբատ 100
Եսայան Ա. 74, 149
Երեցյան Գևորգ 7, 133, 144
Եֆիմով Ն. 45, 159
Զարեհ 95
Զոյան Զաքար – տե՛ս Աշխատունի Զ.
Էնգելս Ֆրիդրիխ 27
Էջմիածնեցի 144
Էստապով 25
Թարխանյան Կուռո (Սուրեն) 86, 87, 100

Թեթեյան Վահան 83
Թումանյան Համիկ 118, 128
Թումանյան Հովհաննես 118, 119, 128, 144
Իշխանյան Բախշի 39, 40, 42, 49, 51, 86, 102, 116, 144
Իրազեկ - տե՛ս Տեր-Հակոբյան Հակոբ
Լազյան Գ. 128, 149
Լեգրան Բորիս 16, 17, 35, 37, 41, 61
Լենին Վլադիմիր 13, 24, 58, 76, 127, 130, 144, 154
Լեո (Առաքել Բաբախանյան) 8, 128, 150
Լուկաշին (Սրապիոնյան) Սարգիս 128
Խանազյան Թադևոս 100
Խաչատրյան Կ. 150
Խատիսյան Ալեքսանդր 5, 15, 17, 35, 42, 56, 94, 95, 145
Խարմանդարյան Ս. 76, 154
Խոնդկարյան Արշամ 81, 100
Խուրշուդյան Լենդրուշ 8, 150
Կանայան Դրաստամատ - տե՛ս Դրո
Կանայան Իրինա 81
Կասյան Սարգիս 22, 25, 28, 29, 40, 46, 59, 61, 128, 145
Կարաբեքիր Բ. 78, 104
Կարինյան Արտաշես 4, 8, 96, 150
Կարճիկյան 39
Կիրակոսյան Ջոն 76, 150
Կոստյան Հայկակ 45, 46, 145, 158
Կուզնեցովա Ս. 79, 159
Հակոբյան Արարատ 2, 11, 19, 81, 94, 106, 150, 151, 154, 155
Հակոբյան Արշավիր 8, 29, 151
Համազասպ (Սրվանձտյան) 12, 39, 40, 42, 86, 101,

Հարությունյան Համլետ 62, 135, 151, 155
Հովհաննսիյան Աշոտ 7, 8, 17, 35, 47, 151
Հովհաննիսիյան Արշակ (Արշակունի Ա.) 34, 47, 48, 75, 100,
120, 121, 143
Հովհաննիսիյան Ռիչարդ 20, 158
Հովսեփյան Յուրա 8, 151, 155
Ղազախեցյան Վլադիմիր 11, 24, 27, 36, 41, 45, 47, 52, 58,
96, 98, 99, 101, 106, 118, 129, 142, 151, 155
Ղազարյան Կորյուն 18, 41
Ղազարյան Գևորգ 98, 108
Ղարիբջանյան Գ. 59, 156
Ղորղանյան (Կորգանով) Նիկոլայ 86, 101
Մանուկյան Արմենակ 54, 151
Մարմանդյան Հակոբ 55, 56, 145
Մարտիրոսյան Լևոն 28, 152
Մարքս Կարլ 27
Մելիք-Յուլյան Սերգեյ 42,
Մելիքյան Հ. 41
Մինախորյան Վահան 100, 129, 135, 136, 145
Մխիթարյան Օնիկ 6, 7, 145
Մխիթարյաններ 148
Մյասնիկյան Ալեքսանդր 105, 127, 128
Մնացականյան Արամայիս 9, 25, 41, 152, 154
Մռավյան Ասքանազ 22, 29, 36, 57, 58, 59
Մուխտար փաշա 76, 78
Մուսայելյան Ս. 56
Յափուճյան Ավետիս 10, 116, 149
Նավասարդյան Վահան 6, 41, 121, 145

Նարիմանով 73

Նժդեհ Գարեգին 6, 22, 37, 38, 47, 62, 63, 65, 66, 67, 124, 125, 145, 146

Նուրի Սուլեյման 42, 43, 44, 116

Նուրիջանյան Ավիս 29, 39, 40, 52, 55, 61, 127, 128

Շահան Նաթալի 92, 93, 94, 104, 106, 112, 113, 114, 135, 152

Շանթ Լևոն 86, 87

Շուստով 25

Չարենց Ե. 97, 98, 141

Չիչերին Գ. 76, 78, 103, 105

Չորմիսյան Լևոն 10, 152

Չուբարյան Գրիգոր 8, 96, 116, 117, 152

Պետրոսյան Շ. 20, 152

Պետրոսյան Վ. 143

Ջաղերթյան Գ. 146

Ջամալյան Արշակ 98, 108, 146

Ռոստոմ 39

Սահակյան Ավետիք 39, 86

Սասունի Կարո 6, 7, 8, 44, 53, 68, 69, 82, 87, 100, 102, 125, 132, 146

Սարգսյան Եփրեմ 100

Սարգսյան Հայկ 100

Սարգսյան Կորիճ 28, 77, 128, 152, 156

Սեպուհ (Արշակ Ներսիսյան) 52, 53

Սիմոնյան Արամ 11, 69, 152

Սիմոնյան Հրաչիկ 10, 11, 103, 153

Ստեփանյան Գևորգ 12, 43, 153, 156

Ստեփանյան Խաչատուր 1, 2, 6, 12, 23, 26, 28, 36, 50, 73,
89, 94, 125, 133, 153, 156, 157, 158
Սուքիասյան Հ. 130, 158
Սևան Արմեն 22, 33, 146
Վարանդյան Միքայել 6, 27, 62, 147
Վարշամյան Գ. 41
Վեհապետյան Թորգոմ 10, 153
Վիրաբյան Ամատունի 2, 39, 158
Վրացյան Սիմոն 4, 5, 6, 15, 17, 20, 22, 23, 26, 30, 31, 32,
33, 35, 39, 40, 41, 42, 51, 54, 55, 60, 61, 64, 72, 73, 74, 76,
77, 78, 82, 84, 87, 90, 93, 94, 100, 102, 103, 104, 105, 106,
107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 117, 118, 124, 127,
134, 144, 147, 148, 157, 158
Տասնապետյան Հրաչ 9, 153
Տեր-Դավթյան Հ. 41
Տեր-Հակոբյան Հակոբ 18, 30, 49, 75, 77, 86, 92, 93, 100,
116, 127, 144, 148
Տեր-Մինասյան Ռուբեն 5, 6, 23, 35, 94, 153
Տերտերյան Համբարձում 16, 17, 61, 73, 100
Տրոցկի Լև 52
Փիրումյան Ռուբինա 9, 14, 39, 153
Քաջագունի Հովհաննես 5, 6, 18, 19, 34, 35, 48, 60, 70, 71,
86, 87, 121, 123, 134, 144, 146, 147, 148
Քաջբերունի Ռուբեն 100
Օհանջանյան Ավետիս 100
Օհանջանյան Համո 18, 39, 41, 56, 158
Օրջոնիկիձե Գ. 40, 46, 78, 118, 128, 129

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ադրբեջան 15, 16, 33, 52, 53, 54, 72, 73, 74, 77, 127, 140
Աթենք 5, 9, 93, 145, 153, 160
Ալեքսանդրապոլ 10, 18, 20, 56, 75, 76, 77, 78, 79, 92, 93,
103, 104, 105, 107, 113, 135, 141, 148, 152, 153, 154
Ախալքալաք 75
Ախտա (Հրազդան) 87
Ամերիկա 82, 147, 149
Անատոլիա 43
Անգլիա 76
Անդրկովկաս 9, 13, 14, 15, 43, 76, 77, 79, 111, 114, 120, 127,
154, 159
Աշտարակ 87
Առաջավոր Ասիա 31
Ավստրիա 28, 158
Արցախ 15, 16, 73
Բաթում 74
Բաշ Գառնի 87, 120, 136
Բաքու 16, 18, 33, 37, 41, 46, 74, 78, 159
Բեյրութ 5, 6, 10, 28, 49, 114, 144, 146, 147, 148, 152, 153, 159
Բոստոն 5, 6, 8, 17, 30, 37, 49, 81, 88, 95, 98, 102, 129, 133,
134, 143, 144, 145, 146, 147, 152, 160
Բորչալու 75
Բրեստ-Լիտովսկ 15
Բուենոս Այրես 22, 89, 159
Գյումրի 50, 157
Դաղստան 127

Դարալագյազ 120, 136

Դիլիջան 41, 117

Եվրոպա 66

Երզնկա 14

Երևան 1, 2, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 31, 36, 37, 39, 40, 41, 43, 45, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 56, 59, 61, 62, 69, 74, 76, 84, 87, 88, 94, 96, 100, 101, 105, 106, 113, 117, 118, 119, 127, 128, 133, 136, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160

Ձանգեզուր 11, 69, 74, 94, 120, 152, 154

Ջառ 86, 87, 99

Էջմիածին 18, 23, 87, 141

Թավրիզ 136, 145

Թեհրան 142

Թիֆլիս 8, 15, 18, 95, 96, 97, 98, 118, 119, 120, 129, 150, 159

Թուրքիա (Տաճկաստան) 13, 14, 16, 42, 52, 66, 68, 71, 72, 74, 75, 76, 99, 104, 105, 107, 111, 114, 132, 136, 142

Իջևան 16

Իրան 77

Լեռնականների հանրապետություն 127

Լեռնահայաստան 6, 38, 125, 146

Լոզան 6, 143

Լոնդոն 43, 102

Լոռի 74

Լոս Անջելես 82, 149

Խորհրդային Միություն (ԽՍՀՄ) 60, 96, 101, 142

Ծաղկաձոր 22

Կ. Պոլիս 18, 21, 36, 83, 103, 104, 123, 148, 156, 159, 160
Կահիրե 6, 10, 46, 95, 116, 121, 128, 144, 145, 147, 149, 159,
160
Կարս 11, 18, 75, 78, 103, 104, 105, 106, 148, 150
Կովկաս 15, 45, 78, 119, 150
Կոտայք 86, 99
Հայաստան 1, 3, 4, 5, 8, 9, 10, 11, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20,
22, 24, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40,
41, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57,
58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73,
74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 90, 91,
92, 94, 95, 96, 98, 99, 102, 103, 105, 106, 107, 109, 110, 111,
114, 115, 116, 117, 118, 120, 122, 123, 126, 127, 128, 129, 130,
132, 134, 135, 137, 138, 140, 141, 142, 145, 146, 147, 148, 149,
150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159
Հռոմ 102
Ղազախ 52
Ղամարլու (Արտաշատ) 87, 117
Ղարաբաղ – տե՛ս Արցախ
Ղարաքիլիսա 117
Մարգարա 136
Մարսել 152
Մոսկվա 8, 9, 11, 22, 33, 36, 45, 52, 63, 64, 80, 95, 102,
103, 105, 106, 126, 127, 130, 142, 150, 153
Նախիջևան 16, 73, 77
Նոր Բայազետ 39, 40, 62, 118, 135, 151, 155
Շիրակ 50, 75, 157
Պարսկաստան 94, 120, 135, 136

Պրագա 6, 7, 133, 143, 144, 145

Ջրվեժ 32

Ռյազան 54

Ռուսաստան 8, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 26, 27, 28,
33, 36, 43, 45, 46, 51, 52, 53, 70, 71, 74, 76, 78, 79, 80, 89,
103, 104, 118, 119, 124, 127, 129, 131, 132, 138, 139, 148, 154,
155

Սարդարապատ 6, 143

Սյունիք 37, 47, 118, 124, 136, 145

Սոֆիա 6, 115, 146

Սուրմալու 103

Սևանա լիճ 32

Սևր 6, 143

Վան 45

Վիեննա 4, 6, 28, 148, 158

Վրաստան 40, 54, 74, 75, 95, 121, 123, 127, 134, 139, 148

Ուղթերթաուն 158

Փարիզ 10, 102, 115, 121, 143, 146, 148, 152, 159, 160

Ֆրեզնո 22, 60, 123, 149, 159

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	3
Գլուխ 1: 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառները ...	14
Գլուխ 2: 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության ընթացքը	86
Գլուխ 3: 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության հետևանքները..	125
Եզրակացություններ.....	139
Օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկ	143
Անձնանուններ.....	161
Տեղանուններ.....	167

ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՌՈՍՏՈՄԻ

**1921 Թ. ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ
ՀԱԿԱԲՈԼՇԵՎԻԿՅԱՆ
ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ**

Չափսը՝ 60x84 1/16: Թուղթը՝ օֆսեթ:
Տպագրությունը՝ օֆսեթ: 10.75 տպ. մամուլ:
Տպաքանակը՝ 450:

«ԳԵՎՈՐԳ - ՀՐԱՅՐ» ՍՊԸ

Հրատարակչություն
Երևան, Գրիգոր Լուսավորչի 6:
Հեռ.՝ 011-52.79.74
Էլ. փոստ lusakn@rambler.ru

